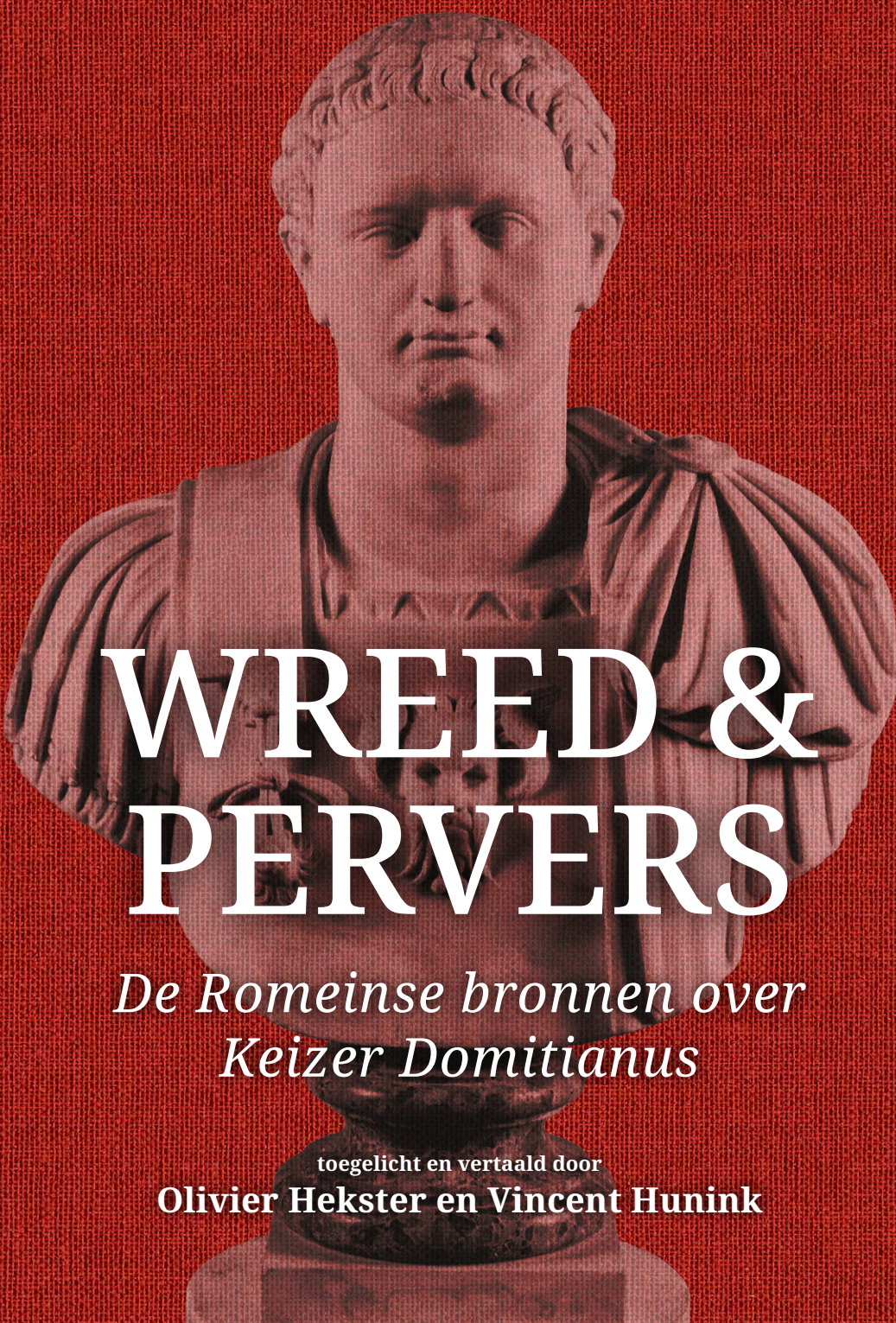

WREED & PERVERS

*De Romeinse bronnen over
Keizer Domitianus*

toegelicht en vertaald door
Olivier Hekster en Vincent Hunink

WREED & PERVERS

WREED & PERVERS

*De Romeinse bronnen over
Keizer Domitianus*

toegelicht en vertaald door
Olivier Hekster en Vincent Hunink

© 2021 Olivier Hekster en Vincent Hunink

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Vormgeving & omslagontwerp: Sidestone Press
Omslagfoto: Beeld van Domitianus, Museo Archeologico
Nazionale di Napoli, Italië

ISBN 978-94-6426-065-6 (Paperback)
ISBN 978-94-6426-066-3 (PDF e-book)

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Bronnen voor het leven van Domitianus: Suetonius en Dio	8
Andere bronnen voor het leven van Domitianus	11
Dit boek	13
Suetonius	15
Eerste jaren	15
Publieke shows en gebouwen	18
Militaire campagnes	21
Beleid en bestuur	22
Wreedheid	25
Hebzucht en arrogantie	28
Laatste maanden	30
Dood	33
Persoonlijk profiel	34
Reacties op zijn dood	36
Cassius Dio	39
Jeugd (verspreide berichten)	39
Sociaal profiel	41
Campagnes en bestuur	44
De laatste jaren	51
Het einde	55

Inleiding

Titus Flavius Domitianus (24 oktober 51-18 september 96) staat als een van de slechtste keizers van het oude Rome bekend. Volgens veel overleveringen was hij een wrede en perverse heerser. Zo zou hij obsessief hebben geprobeerd vliegen uit de lucht te prikken, incest met zijn nichtje gehad hebben, en veel mensen om onduidelijke redenen hebben laten executeren.

Domitianus was de laatste heerser van de zogenoemde Flavische dynastie. Zijn vader, Titus Flavius Vespasianus, was de overwinnaar in het Vierkeizerjaar (68-69), dat volgde op de dood van Nero, de laatste Julio-Claudische keizer. Vespasianus werd opgevolgd door zijn oudste zoon Titus, die maar twee jaar heerste (79-81). Na diens onverwachte dood kwam Domitianus, zijn jongere broer, aan de macht. Domitianus regeerde vijftien jaar en werd toen vermoord. Hij werd niet opgevolgd door een familielid.

Nerva, de keizer na hem (96-98), die mogelijk betrokken was in het complot tegen zijn voorganger, had er belang bij om Domitianus negatief af te schilderen. Romeins keizerschap was in praktijk dynastiek, dus er moest een reden zijn om daarvan af te wijken, zeker als er geruchten gingen over de rol van de nieuwe keizer bij de dood van de oude. Als de laatste keizer van een dynastie waanzinnig geweest was, zou iedereen begrijpen dat hij uit de weg geruimd moest worden. Op vergelijkbare manieren was het voor de opvolgers van andere laatste keizers van een Romeinse dynastie, waaronder Nero (54-68) en Commodus (180-192), handig dat hun voorgangers een slechte pers kregen.

Er is een groot verschil tussen de manier waarop deze 'slechte' heersers van Rome tijdens hun leven geprezen werden en na hun dood verguisd. Dat schrijvers en dichters tijdens een regeerperiode positief over de keizer waren is niet verrassend. Kritiek op een alleenheerser is vaak gevaarlijk, niet alleen in het oude Rome. Romeinse keizers waren absolute heersers, en verbanningen en executies waren gebruikelijke manieren om

van tegenstanders af te komen. Vleierij betekende vaak veiligheid. De positieve woorden over een regerende keizer, diens getrouwen, voorouders of familieleden zijn dus net zo problematisch als de postume negatieve verhalen door voormalige tegenstanders.

Op basis van de overgebleven literaire teksten kunnen we dus moeilijk opmaken of Domitianus een prikkelbare tiran was (dat zijn alleenheersers vaker) of een tamelijk normale Romeinse keizer. Wat we wel kunnen doen is verschillende literaire bronnen naast elkaar plaatsen en kijken of we op die manier iets te weten kunnen komen over de vooringenomenheid van de auteurs. Dat helpt dan weer om de betrouwbaarheid te wegen van de zaken die ze beschrijven. Soms kunnen we zelfs zien hoe anekdotes en interpretaties van keizerlijk gedrag zich in de loop der tijd ontwikkeld hebben.

Bronnen voor het leven van Domitianus: Suetonius en Dio

Voor de regeerperiode van Domitianus zijn twee wat uitgebreidere historische teksten overgeleverd, die in dit boek bij elkaar zijn geplaatst. De eerste is van Suetonius, de andere van Cassius Dio.

Gaius Suetonius Tranquillus (ca. 70 – ca. 130) is geboren in Romeins Afrika, als zoon van een *eques* (vaak vertaald als ‘ridder’), de groep van Romeinen die rijk was maar niet de belangrijkste politieke rollen vervulde. Dat deden de senatoren. Suetonius vervulde belangrijke functies in de keizerlijke administratie onder de keizers Trajanus (98-117) en Hadrianus (117-138). Hij bekleedde ook twee prestigieuze priesterschappen. Om onbekende redenen raakte hij uit de gratie.

Suetonius is beroemd geworden door de geschiedwerken die hij heeft geschreven, waarvan de bekendste *Over het leven van de keizers* is. Dat zijn twaalf biografieën van de Romeinse alleenheersers van Caesar (49-44 v.Chr.) tot en met Domitianus. Bijna de hele tekst van zijn werk is overgeleverd. Alleen het voorwoord en een stukje van de jeugd van Caesar ontbreken. Alle ‘levens’ beginnen met een korte chronologie, waarin Suetonius de afstamming van heersers, hun jeugd en opvoeding beschrijft. Daarna volgt een thematisch stuk, waarin het morele gedrag als keizer (met veel aandacht voor hun seksleven) en uiterlijk terugkomende categorieën zijn. Daarna beschrijft Suetonius de dood van de keizer en de voortekens die daaraan vooraf gingen.

Suetonius is expliciet in zijn waardeoordelen over de betreffende heersers en gebruikt met regelmaat suggestieve anekdotes en roddels. Zijn doel is niet om objectieve geschiedschrijving naar moderne maatstaven te schrijven, maar om de kwaliteiten, of het gebrek daaraan, van individuele keizers te benadrukken. Daarbij werkt hij vanuit de standpunten van de Romeinse elite. Tegelijkertijd heeft Suetonius vanuit zijn (vroegere) functie mogelijk

toegang gehad tot officiële documenten en brieven en edicten van keizers die verloren zijn gegaan. Hij citeert regelmatig uit antieke auteurs die niet verder zijn overgeleverd. Dat maakt hem tot een belangrijke bron van kennis.

Er valt in zijn biografieën wel een tweedeling te maken. De levens tot en met Nero zijn veel uitvoeriger dan de latere levens. Dat geldt met name voor de beschrijvingen van de keizers die elkaar in het vierkeizerjaar (68-69) bevochten, maar ook voor de ‘levens’ van de keizers uit de Flavische dynastie, waarvan Domitianus de laatste was. Dat is een bewuste keuze van Suetonius, misschien om te laten zien dat de Flavische dynastie een soort ‘herhaling’ van de Julio-Claudische dynastie was, met vergelijkbaar machtsgebruik en -misbruik.¹

De tweede belangrijke literaire bron over Domitianus is van de hand van de Griekstalige senator Lucius Cassius Dio (ca. 164 – na 229). Net als Suetonius was hij lid van een rijke familie, maar hij nam als senator de belangrijkste politieke functies in de Romeinse keizertijd in. Hij werd zelfs twee keer tot consul (de hoogst mogelijke functie) benoemd, in 204 en 229, door respectievelijk de keizer Septimius Severus (193-211) en Severus Alexander (222-235). Tussendoor was hij gouverneur van de rijke en belangrijke provincies Asia en Afrika.

Aan het begin van de derde eeuw, waarschijnlijk tussen de jaren 211-233 schreef Dio een prachtige *Geschiedenis van Rome*, die de periode vanaf de oorsprong van Rome tot aan zijn eigen tijd beschrijft. Nog meer dan Suetonius neemt Dio een senatoriaal perspectief in, en hij kijkt sterk naar de rol en de status van de senaat in de loop van de tijd die hij beschrijft. Dio probeert een geïntegreerde Romeinse geschiedenis te schrijven, die in tegenstelling tot de ‘levens’ van Suetonius niet individuele keizers behandelt, maar chronologisch de ontwikkelingen in het Romeinse rijk beschrijft. Desalniettemin krijgen keizers en ontwikkelingen in het centrum van de macht veel aandacht. Daarbij is het moeilijk precies te weten wat er achter de schermen allemaal speelde. Zoals Dio zelf in een beroemde passage opmerkt:

‘Vroeger werd namelijk alles gerapporteerd aan de Senaat en het volk, zelfs gebeurtenissen van ver weg. Daarom hoorde iedereen ervan en schreven velen erover. Sommige weergaven waren misschien gekleurd door vrees of gunst, door vriendschap of vijandschap. Maar de waarheid was dan op een bepaalde manier toch te vinden bij andere auteurs over hetzelfde, en in openbare stukken.

1 T. Power, ‘The endings of Suetonius’ *Caesars*’, in: T. Power/ R. K. Gibson (eds.) *Suetonius the Biographer: Studies in Roman Lives* (Oxford 2014), 58-80; 77.

Maar sinds die tijd is men begonnen de meeste gebeurtenissen geheim en verborgen te houden. Zelfs als bepaalde zaken in de openbaarheid komen vinden die geen geloof, bij gebrek aan mogelijkheden tot verificatie. Alles wordt alleen gezegd en gedaan, zo is het vermoeden, om in te spelen op wat de machthebbers van het moment en de kringen rondom hen willen. En zo wordt er over dingen die niet gebeuren volop gepraat, terwijl veel feitelijke gebeurtenissen onbekend blijven. Zogezegd alles anders krijgt beschrijvingen die anders zijn dan de feitelijke toedracht.

Bovendien speelt de grootte van het Rijk mee, en de veelheid van gebeurtenissen. Daardoor is het lastig om precies te zijn. In Rome is er steeds van alles aan de hand, evenals in het onderworpen gebied, en ook bij de vijanden is er, om het zo te zeggen, elke dag wel wat. Maar niemand weet er echt het fijne van, afgezien van de direct betrokkenen, en de meeste mensen horen er überhaupt nooit over.

Vandaar dat ik in mijn relaas alles wat vermelding verdient zal weergeven zoals het algemeen bekend is geworden, of het zich nu werkelijk zo heeft toegedragen of niet. Maar daarbij zal ik dan mijn eigen mening geven, voor zover mogelijk, en wel in gevallen dat ik op grond van het vele wat ik heb gelezen of gehoord tot een andere vaststelling kan komen dan wat algemeen wordt verteld.²

Dit citaat maakt al duidelijk dat Dio er niet voor terugdeinst zijn eigen mening te geven, en die bepaalt vaak hoe hij gebeurtenissen interpreteert. Het citaat maakt ook duidelijk dat Dio meer dan Suetonius probeert informatie tegen elkaar af te wegen, maar dat in een rijk met een absoluut heerser de achtergrond van veel besluiten zich simpelweg aan de waarneming onttrekt. Net zo min als Suetonius moeten we Dio beschouwen als een historicus in de moderne zin: keizers die volgens hem senatoren slecht behandelden maakt hij in zijn tekst genadeloos af.

Dat is niet het grootste probleem van de tekst van Dio. Veel lastiger is dat het overgrootste deel van Dio's geschiedenis aan ons is overgeleverd door Byzantijnse samenvattingen, vooral van de hand van de elfde-eeuwse monnik Johannes Xiphilinus (tweede helft van de elfde eeuw). Als gevolg daarvan missen we veel van de oorspronkelijke tekst, met name Romeins-politieke details die Xiphilinus minder interessant vond. Op sommige plaatsen kunnen we de oorspronkelijke tekst van Dio met de samenvattingen vergelijken. Daar blijkt vaak dat Xiphilinus een politieke verklaring vervangt

2 Dio 53.19 (vertaling Vincent Hunink).

door een morele verklaring, of door een verklaring die beter te begrijpen was voor zijn Byzantijnse lezers.³

Andere bronnen voor het leven van Domitianus

Verdere informatie over het leven en de regeerperiode van Domitianus helpt ons om de teksten van Suetonius en Dio te controleren, aan te vullen, of tegen elkaar af te wegen. Allereerst zijn er andere literaire teksten die Domitianus bespreken. Tacitus (ca. 55 – ca. 120), waarschijnlijk de belangrijkste historicus van keizerlijk Rome, beschrijft met enige regelmaat Domitianus in zijn monumentale *Historiën*, waarin het Vierkeizerjaar en de opkomst van Vespasianus centraal staan. Ook figureert de keizer in de *Agricola*, waarin Tacitus de carrière van zijn schoonvader centraal stelt, en daarmee ingaat op de vraag hoe je als ‘goede’ senator een ‘slechte’ keizer als Domitianus kunt dienen. Net zo min als Suetonius en Dio geeft Tacitus een onbevooroordeeld beeld van Domitianus.⁴

De keizer figureert ook in andere historische werken, zoals de *Strategemata* van Sextus Julius Frontinus (ca. 40 – 103); een verzameling van militaire plannen uit de Griekse en Romeinse tijd. Frontinus was in 82/83 gouverneur van Neder-Germanië onder Domitianus, en vocht samen met de keizer tegen de Germaanse Chatti. Zijn beschrijving van Domitianus verschilt wezenlijk van die van Suetonius, Tacitus of Dio.⁵

Nog groter zijn de verschillen tussen onze negatieve historische teksten en de lofdichten van Martialis (ca. 40 – ca. 102) en Statius (ca. 50 – ca. 96), die tijdens Domitianus’ regeerperiode ‘hofdichters’ waren. Zo roemt Martialis in zijn *Epigrammen* de keizer zelfs als de ‘grootste leider van de aarde en vader van de wereld’.⁶ Pas na de dood van de keizer neemt de dichter afstand. Hij beschrijft dan hoe moeilijk het leven is onder een tiran, bijvoorbeeld als hij een vriend prijst vanwege diens standvastigheid: ‘maar jij hebt onder een wrede keizer/ en in slechte tijden gedurfd je goed gedrag te behouden’.⁷

Toch kunnen geschiedkundigen ook teksten die getuigen van vleierij gebruiken voor historische reconstructies. De belangrijke rol van Domitianus’

3 C.T. Mallan, ‘The style, method, and programme of Xiphilinus’ epitome of Cassius Dio’s Roman History’, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 53 (2014), 610-644.

4 Tacitus, *Historiën* (vertaling Vincent Hunink, Amsterdam 2010); Tacitus, *Het leven van Agricola. De Romeinen en Brittannië* (vertaling Vincent Hunink, Amsterdam 2016).

5 Dio 67.3 met n. 28.

6 Mart. *Ep.* 7.7.5.

7 Mart. *Ep.* 12.3.11-12, Diederik Burgersdijk beschrijft de verandering in Martialis’ beeld van de keizer in zijn inleiding bij Martialis, *De waanzin van Rome. Epigrammen boek 1* (vertaling Vincent Hunink, Eindhoven 2015) 15-16.

kamerheer Parthenius, die door Suetonius en Dio wordt genoemd bij hun bespreking van de samenzwering die tot de moord op Domitianus zou leiden, blijkt onder meer uit de vele verwijzingen naar hem in Martialis' lofdichten. En Dio's opmerking dat Domitianus 'verliefd werd op Earinus, een eunuch' wordt een stuk geloofwaardiger als we zien hoe vaak Martialis en Statius die slaaf in hun gedichten noemen.⁸

Een vergelijkbare omslag van lof naar kritiek vinden we in het werk van Plinius de Jongere (62 – ca. 115). Plinius werd senator onder Domitianus en vervulde veel van zijn functies onder die keizer. Na de moord op Domitianus beschrijft hij hem in de negatiefst mogelijke termen, met name in de *Lofrede* die hij voor Trajanus schreef toen die hem in 100 consul maakte en waarin hij de 'goede' Trajanus met de 'slechte' Domitianus vergelijkt. Keer op keer laat hij zien hoeveel beter de nieuwe keizer is dan de oude, en vol vuur beschrijft hij de vreugde waarmee hij na de dood van Domitianus de keizerlijke portretten te lijf ging: 'Wij genoten ervan die koppen met hun hooghartige gelaatsuitdrukking tegen de grond te smijten, er met het zwaard op los te slaan of met bijlen op in te hakken, alsof iedere slag bloed en pijn teweegbracht.'⁹ Het blijft natuurlijk de vraag hoe geloofwaardig zijn lof op Trajanus is, wanneer hij zo nadrukkelijk afstand moet nemen van zijn lof op de vorige heerser.

Naast de literaire bronnen zijn er ook materiële overblijfselen die ons helpen de regeerperiode van Domitianus te begrijpen. Vanuit carrière-inscripties, militaire diploma's of kopieën van keizerlijke edicten is het mogelijk de levens en loopbanen van veel van de mensen die Suetonius en Dio noemen te herleiden, en in veel meer detail militaire campagnes en administratieve maatregelen van de keizer te reconstrueren. Munten kunnen helpen, evenals keizerlijke portretten, om te zien hoe de keizer zichzelf graag liet afbeelden. Standbeelden die buiten Rome werden opgesteld, of munten die door lokale elites geslagen werden maken daarnaast duidelijk hoe mensen in de Romeinse provincies dachten dat de keizer graag afgebeeld wilde worden. En vanuit schatvondsten van munten, en de metaalwaarde in die munten, valt veel af te leiden over Domitianus' financiële maatregelen.¹⁰ Deze materiële bronnen zijn misschien wel de beste manier om de teksten van Suetonius en Dio in perspectief te plaatsen.

8 Dio 67.2 met n. 20.

9 Plinius, *Lofrede op keizer Trajanus: Panegyricus* (Vertaling F.J.A.M. Meijer en D. den Hengst, Amsterdam 1990), 52.4. Een mooie bijdrage over de manier waarop Plinius met zijn eerdere lof omging in de *Lofrede* staat in S. Bartsch, *Actors in the Audience. Theatricality and Doublespeak from Nero to Hadrian* (Cambridge [MA] 1994), 148-88.

10 Suetonius, *Dom.* 12 met n. 81.

Dit boek

In dit boek zijn Suetonius' en Cassius Dio's beschrijvingen van het leven en de regeerperiode van Domitianus na elkaar geplaatst. De teksten kunnen los van elkaar gelezen worden, maar juist het bij elkaar plaatsen van de teksten maakt het mogelijk om de teksten te vergelijken. Bepaalde scènes en anekdotes keren terug, maar nooit in precies dezelfde vorm of context. Zo worden de keuzes die de auteurs maken duidelijk. Soms herken je ook hoe een bepaalde anekdote zich in de jaren heeft ontwikkeld, of hoe de derde-eeuwse Cassius Dio een gebeurtenis anders begrijpt dan de veel vroegere Suetonius, simpelweg omdat de maatschappij en het keizerschap zich sterk ontwikkeld hebben.

Ook de manier waarop Dio en Suetonius over Domitianus denken wordt duidelijk door de teksten na elkaar te lezen. Daarbij valt op dat Suetonius een veel genuanceerder beeld van de keizer geeft. Hij is wel negatief over veel van de keizerlijke acties, maar in zijn tekst klinken tegengeluiden, en is ontwikkeling te zien van een heerser die eerst nog probeert goed te handelen, maar uiteindelijk niet tegen zijn karakterfouten op kan. Dio beschrijft een tiran, bij wie de wreedheid al vanaf zijn jeugd de boventoon voert. Is het negatieve beeld van de laatste Flaviër in de derde eeuw zo dominant geworden dat er geen tegengeluid meer kan klinken?

Om het de lezer makkelijker te maken de teksten te begrijpen, staan er noten bij de tekst. Daarin staan de achtergronden bij namen en gebeurtenissen, en opmerkingen over de betrouwbaarheid van bepaalde beschrijvingen, vooral wanneer Suetonius en Dio verschillend over iets berichten. Er zijn ook regelmatige kruisverwijzingen, om het gemakkelijker te maken om de twee teksten te vergelijken. Bij het maken van die noten waren de al bestaande commentaren op de twee teksten, van respectievelijk Brian W. Jones en Charles L. Murison, onontbeerlijk. Er wordt in de tekst niet verder expliciet naar deze twee boeken verwezen, maar ze waren keer op keer het vertrekpunt bij interpretaties van bepaalde passages.¹¹

De vertaling van Suetonius' tekst volgt de Latijnse tekst uit de uitgave van Martinet (Tusculum),¹² en die uit het commentaar van Jones uit 1996. Uiteraard zijn bestaande vertalingen gebruikt waar dat nuttig leek, vooral de Franse van Henri Ailloud (Budé) en de Engelse van J.C. Rolfe (Loeb). Speciale vermelding verdient de mooie, veelgelezen Nederlandse vertaling

11 B.W. Jones, *Suetonius: Domitian: Edited with introduction, commentary and bibliography* (Bristol 1996); C. L. Murison, *Rebellion and Reconstruction, Galba to Domitian: An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Book 64-67 (A.D. 68-96)* (Atlanta 1999).

12 Hans Martinet (ed.), *C. Suetonius Tranquillus, Die Kaiserviten, de vita Caesarum, Berühmte Männer, de viris illustribus*, (4e dr.) (Berlin 2014).

door Daan den Hengst,¹³ die op veel plaatsen goede oplossingen bood. Toch leek het nuttig en zinvol een geheel nieuwe vertaling te maken voor de huidige uitgave. Niet alleen is een stilistisch ander resultaat beoogd, er is ook een aantal punten in de tekst waar een andere interpretatie mogelijk of zelfs gewenst lijkt. De belangstellende lezer kan ze op het spoor komen door de beide vertalingen van Suetonius' *Domitianus* elkaar te leggen.

De vertaling van Dio is gemaakt op basis van de oude editie van Earnest Cary (Loeb). In de 20e eeuw is Cassius Dio door geleerden nogal verwaarloosd. Een nieuwe wetenschappelijke editie van zijn werk is in de maak (Budé), maar de reeks is nog maar gevorderd tot boek 53. Voor boek 67 over Domitianus zijn ook niet veel vertalingen beschikbaar. Te noemen zijn voornamelijk een Duitse vertaling door Otto Veh,¹⁴ verder een Italiaanse vertaling uit 2000 door Alessandro Stroppa (Rizzoli).

In beide vertalingen is gestreefd naar goede leesbaarheid, uiteraard vanuit onverminderde trouw aan de bronteksten. Steeds zijn tussenkopjes toegevoegd voor de oriëntatie van de lezer. Zinsneden en woorden die Suetonius citeert in het Grieks zijn weergegeven in het Engels. Het teken <...> markeert plaatsen in de tekst waar korte of lange stukken Grieks of Latijn zijn weggevallen.

De samenstellers danken prof. dr. Eric Moormann voor zijn nuttige aantekeningen bij een eerste versie van vertaling en toelichtingen.

13 D. den Hengst (vert.), *Suetonius, keizers van Rome* (Amsterdam 1996; vaak herdrukt).

14 Otto Veh (Übers.), *Cassius Dio, Römische Geschichte, Band V, Epitome der Bücher 61-80* (Zürich/München 1987).

Suetonius

Leven van Domitianus

Eerste jaren

(1) Domitianus werd geboren op 24 oktober.¹ Zijn vader was toen aanstaand consul en zou de maand daarop zijn ambt aanvaarden. Het huis lag in het zesde stadsdistrict bij de Granaatappelboom en werd later door hemzelf omgebouwd tot een tempel voor de *gens* Flavia.²

Zijn jongensjaren en jeugd leefde hij naar verluidt in groot en beschamend gebrek: hij had zelfs geen vaatwerk van zilver in gebruik. Het staat vast dat voormalig pretor Clodius Pollio (over wie een gedicht van Nero bestaat met de titel *D'eenoo*) een handgeschreven brief van Domitianus bezat waarin deze hem een nacht toezegde.³ Pollio heeft de brief bewaard en soms ook laten zien. Het ontbrak ook niet aan mensen die beweerden dat Domitianus ook is misbruikt door Nerva, nadien zijn opvolger.⁴

In de oorlog tegen Vitellius zocht hij zijn toevlucht op het Capitool, samen met zijn oom Sabinus en een deel van de troepen ter plaatse.⁵ Maar de tegenstanders drongen daar binnen en terwijl de tempel brandde bracht hij heimelijk de nacht door bij de tempelwachter, om 's ochtends vermomd als Isisaanhanger te midden van de priesters van die bonte cultus de Tiber over

1 51 n.Chr.

2 Over de precieze locatie is veel discussie onder geleerden. Het gaat wellicht om het huis van Domitianus' oom Flavius Sabinus, dat op de Quirinaal lag, in de buurt van de huidige 'Santa Susanna alle terme di Diocleziano'. Augustus verdeelde de stad Rome in veertien districten. De tempel is waarschijnlijk te zien op een munt van Domitianus en een historisch reliëf. Ook zijn er in de afgelopen tien jaar archeologische resten gevonden: *LTUR* 2, 368-9, afb. 180-1; E. Moormann, 'Domitian's remake of Augustan Rome and the Iseum Campense', in M.J. Versluys, K. Bülow-Clausen, G. Capriotti Vittozzi (reds.), *The Iseum Campense from the Roman Empire to the Modern Age. Temple – monument – lieu de mémoire* (Papers of the Royal Netherlands Institute in Rome 66, Rome 2018), 161-177.

3 Over deze Pollio is niets bekend. Suetonius claimt (*Nero* 52) de originele gedichten van Nero gezien te hebben. Homoseksualiteit werd in Rome voor de passieve partij als problematisch gezien.

4 Dit is opmerkelijk. Suetonius geeft door over 'misbruikt' te spreken kritiek op Nerva, de adoptief-grootvader van keizer Hadrianus, onder wiens regering Suetonius schreef.

5 December 69. Flavius Sabinus was stadsprefect van Rome. Domitianus' vader Vespasianus en broer Titus waren niet in Rome.

te steken.⁶ Daar begaf hij zich met één begeleider naar de moeder van een schoolvriend, bij wie hij zich goed verstopte. Toen ze hem er kwamen zoeken (men had zijn sporen gevolgd), konden ze hem niet te pakken krijgen.

Pas na de overwinning kwam hij tevoorschijn en liet hij zich als Caesar begroeten.⁷ Vervolgens nam hij het ambt over van stadsprefect met consulaire bevoegdheden. Maar alleen formeel, want de eigenlijke rechtspraak droeg hij over aan de directe collega.⁸

Verder leefde hij zijn machtspositie zo uit dat men toen al kon zien hoe hij later zou worden.⁹ Om niet alle details te noemen: van veel mannen heeft hij de vrouwen onzedig betast, en Domitia Longina, de vrouw van Aelius Lamia, heeft hij zelfs afgepakt, waarna hijzelf met haar trouwde.¹⁰ En op één dag heeft hij een keer twintig ambten in en buiten Rome aan mensen toebedeeld. Waarop Vespasianus meermaals zijn verbazing uitsprak dat de jongen niet ook voor hem een opvolger had benoemd.¹¹

(2) Ook begon hij een expeditie tegen Gallië en Germanië waarvoor geen noodzaak bestond en tegen het uitdrukkelijk advies van zijn vaders vrienden. Hij deed het alleen om zijn broer te evenaren in macht en aanzien.¹²

Hiervoor werd hij terechtgewezen. Om hem zijn leeftijd en positie in te prenten moest hij bij zijn vader wonen, en telkens als zijn vader en zijn broer in het openbaar verschenen kwam hij achter hun draagzetel aan op een ligstoel. En toen beiden hun triomftocht hielden over de Joden moest hij op

6 Het in brand steken van de belangrijkste tempel van Rome, die van Jupiter Optimus Maximus, maakt duidelijk dat Vitellius een 'slechte' heerser was (Suetonius, *Vitellius* 15.3). Vespasianus hielp volgens Suetonius (*Vespasianus* 8.5) zelf mee met de restauratie van het Capitool, zoals een 'goede' keizer betaamde.

7 Vespasianus voegde 'Caesar' aan zijn naam toe toen hij zich op 1 juli 69 tot keizer liet uitroepen. Hij claimde daarmee continuïteit met de zogenoemde Julio-Claudische dynastie. Pas later zou 'Caesar' een titel worden. Het lijkt erop dat Suetonius hier een huidige praktijk op het verleden plakt. Zie ook Dio 66.1.1.

8 De stadsprefect van Rome, Domitianus' oom Sabinus, stierf bij de brand op het Capitool.

9 Suetonius meent dat karakter onveranderlijk is. Domitianus is volgens hem een 'slechte' keizer en moet dat dus al vanaf zijn jeugd geweest zijn.

10 Domitia Longina was de dochter van Nero's generaal Corbulo. Het huwelijk tussen haar en Domitianus zou standhouden tot zij in 83 verbannen werd (zie *Dom.* 3). Domitianus laat haar kort daarna naar Rome terugkeren. Vanaf 81 werd zij officieel 'Augusta' (keizerin) genoemd.

11 Zie voor dezelfde anekdote Dio 65.2, met n. 4, maar met een belangrijke rol voor Vespasianus' generaal Mucianus, die Suetonius opvallend genoeg niet noemt. Elders benadrukt Suetonius Vespasianus' gevoel voor humor.

12 Hier misleidt Suetonius zijn lezer. De militaire situatie in het noorden was zeer instabiel, onder meer door de opstand van de Bataven onder Civilis. Mucianus marcheerde mee met Domitianus en was op dit moment nog Vespasianus' belangrijkste generaal. Het zou kunnen dat andere 'vrienden' het onverstandig vonden dat Domitianus' Rome verliet, maar de expeditie was niet zinloos.

een wit paard mee in hun gevolg.¹³ Van zijn zes consulaten was hij maar een keer gewoon consul, en dit omdat zijn broer plaatsmaakte en hem steunde.

Die bescheidenheid speelde hij ook zelf enorm goed, en dan vooral interesse in poëzie, waarmee hij tevoren even weinig had als hij er later verachting en afkeer voor voelde. Hij heeft zelfs in het openbaar gedichten voorgedragen.¹⁴ Maar toen de Parthische koning Vologaesus om hulp troepen tegen de Alanen vroeg, met een van Vespasianus' zoons als commandant, zette Domitianus niettemin alles op alles dat hij zou worden uitgezonden.¹⁵ En toen de zaak afketste, probeerde hij andere oosterse vorsten te bewerken met geschenken en beloften zodat zij eenzelfde verzoek zouden doen.

Na de dood van zijn vader¹⁶ aarzelde hij lange tijd of hij de soldaten een dubbele donatie zou aanbieden,¹⁷ waarbij hij steeds zonder voorbehoud verklaarde dat hij was aangewezen als deelgenoot in de keizerlijke macht maar dat er met het testament was gerommeld.¹⁸

Vanaf dat moment heeft hij voortdurend zijn broer dwarsgezeten, heimelijk en openlijk, totdat die een ernstige ziekte kreeg. Nog voor Titus zijn laatste adem echt uitblies gaf Domitianus orders hem voor dood te laten liggen.¹⁹ En toen hij was overleden achtte hij hem geen enkel eerbetoon waardig, behalve

-
- 13 Als er al spanning tussen vader en zoon was, werd die niet publiekelijk naar buiten gebracht. Vespasianus toont op zijn munten juist zijn beide zoons, en de stabiliteit die zijn dynastie zou brengen. Dio 65.12 meldt dat Domitianus op een paard meerijdt in de triomftocht over de Joden, maar presenteert dat niet als straf. Suetonius zelf beschrijft hoe Tiberius en Marcellus op losse paarden meereden in Augustus' triomf na Actium (*Tiberius* 6.4) en presenteert het daar als probleemloos. Zie ook Dio 65.12 n. 11.
- 14 Ook Tacitus (*Hist.* 4. 86) noemt 'gespeelde literaire belangstelling' om 'zijn ware aard te verhullen'. Zie boven, n. 9 over onveranderlijk karakter. Het is opvallend dat Suetonius en Tacitus juist Domitianus' literaire interesse als geveinsd neerzetten. Domitianus gaf veel aandacht aan poëzie en stichtte twee literaire festivals in Rome (*Dom.* 4). Suetonius lijkt dit aspect van Domitianus te minimaliseren. Hij schrijft hoe de keizer Vergilius (*Dom.* 9) en Homerus (*Dom.* 12 en 18) citeerde en afgebrande bibliotheken in Rome herbouwde, maar niet uit werkelijke interesse (*Dom.* 20).
- 15 Vologaesus I was Parthische koning van 51 tot 78. Hij had Vespasianus tijdens de Joodse Opstand (66-73) met troepen bijgestaan. De Alanen waren een Russische nomadenstam die in de vroege jaren 70 Parthië en Armenië binnenvielen.
- 16 23 Juni 79.
- 17 De donatie was het bedrag dat een nieuwe keizer aan militairen gaf om zeker te zijn van hun steun. Het bedrag kon per keizer enorm verschillen. Domitianus lijkt hetzelfde gegeven te hebben als Titus (zie ook Dio 66.26).
- 18 Suetonius beschrijft Domitianus' broer Titus overwegend positief, maar stelt ook dat hij 'een groot vervalser had kunnen worden' (*Titus* 3). Het lijkt onwaarschijnlijk dat Vespasianus beide zonen Augustus wilde maken. Titus had onder Vespasianus een zeer sterke positie en was aan veel beslissingen deelgenoot. Hij had duidelijk meer macht dan Domitianus.
- 19 Hier gaat Suetonius minder ver dan Dio, die suggereert dat Domitianus zijn broer vermoord heeft (66.26).

vergoddelijking.²⁰ Dikwijls leverde hij ook indirecte kritiek op hem in speeches en edicten.

(3) In de eerste tijd van zijn keizerschap had hij de gewoonte zich elke dag een paar uur af te sonderen. Daarin deed hij niets anders dan vliegen vangen en die met een scherpe pen vastprikken. Op iemands vraag of er iemand bij Caesar binnen was antwoordde Vibius Crispus daarom feitelijk juist: 'Nog geen vlieg.'²¹

Later heeft hij zijn vrouw Domitia, van wie hij een zoon had gekregen tijdens zijn tweede consulaat en in het tweede jaar <...> de titel Augusta verleend. Toen zij hopeloos verliefd was op de toneelspeler Paris verstootte hij haar. Maar hij kon de scheiding niet verdragen en na korte tijd haalde hij haar terug, zogenaamd op dringend verzoek van het volk.²²

Inzake het bestuur van het rijk betoonde hij zich enige tijd wisselvallig, met ook een evenwichtige mix van fouten en deugden. Totdat hij ook zijn deugden tot fouten liet ontsporen. Voor zover we kunnen nagaan speelde er meer mee dan zijn natuurlijke karakterspullen: gebrek maakte hem inhuldig, angst wreed.²³

Publieke shows en gebouwen

(4) Veelvuldig organiseerde hij groots opgezette en kostbare schouwspelen, niet alleen in het amfitheater maar ook in het Circus.²⁴ Daarin liet hij behalve de traditionele rennen voor tweespannen en vierspannen ook een dubbele slag uitvechten, een van cavalerie en een van infanterie. En in het amfitheater ook nog een zeeslag.²⁵

20 Dit is niet correct. Domitianus eerde zijn broer ook door talrijke monumenten in Rome, waarvan de boog van Titus waarschijnlijk de bekendste is. De vergoddelijking Titus is ook zichtbaar op zes verschillende munttypen uit het begin van Domitianus' regeerperiode. Domitianus kon nauwelijks anders. Zijn macht berustte op zijn status als lid van de Flavische dynastie. Daarom stichtte hij ook een tempel voor de *gens Flavia* (zie n. 2).

21 Deze beroemde anekdote over Domitianus is ook te vinden bij Dio (65.9).

22 Zie boven, n. 10. Het verhaal over Domitia's verliefdheid en overspel staat ook in Dio 67.3. Domitia's precieze sterfdatum is niet duidelijk, maar ligt tussen 126 en 140. De naam van de zoon is onbekend. Hij werd vergoddelijkt als Divus Caesar en op munten afgebeeld als een klein kind dat omringd door sterren op een wereldbol zit (*RIC* 2.1² nos. 152-153).

23 Opnieuw zien we hier hoe voor Suetonius karakter onveranderlijk is (zie nn. 9 en 14). Maar externe factoren kunnen wel gedrag veranderen: A. Wallace-Hadrill, *Suetonius: The Scholar and his Caesars* (Bristol 1995²), 151.

24 Het nieuwe Colosseum (officieel het Amphitheatrum Flavium) en het Circus Maximus.

25 Waarschijnlijk werden er daadwerkelijk zeegevechten gehouden in het Colosseum, maar gezien de grootte van het gebouw niet 'met volwaardige vloeden', zoals Suetonius later in deze paragraaf schrijft: *LTUR* 3, 337-9.

Wat betreft wilde beestenjachten en gladiatorenengevechten, die hield hij ook 's nachts bij fakkellicht, en duels niet alleen van mannen maar ook van vrouwen.²⁶ En bij de quaestoren-spelen (lang geleden afgeschaft maar door Domitianus opnieuw geïntroduceerd) was hij zelf altijd aanwezig.²⁷ Ja, hij gaf het volk dan gelegenheid twee duo's te vragen uit de keizerlijke gladiatorenschool, die hij dan als laatste nummer liet optreden in hofkledij. En tijdens de hele gladiatorenshow stond er een jochie voor zijn voeten in een scharlaken kleeid en met een klein en vreemd uitziend hoofd, met wie hij volop gesprekken voerde, soms serieus. Zo was bijvoorbeeld te horen dat hij het jochie vroeg of hij wist waarom hij, de keizer, bij de laatste ambtenverdeling had besloten Mettius Rufus te benoemen tot prefect van Egypte.²⁸

Zeeslagen liet hij houden met zowat volwaardige vloeden. Daartoe was een meer direct aan de Tiber uitgegraven en van tribunes voorzien. Bij hevige regen bleef hij kijken tot het einde toe.²⁹

Ook organiseerde hij Eeuwspelen. Het jaar ervoor liet hij niet terugrekenen tot Claudius, die ze voor het laatst had gegeven, maar tot Augustus in de oude tijd.³⁰ Voor de dag van de Circus-rennen nam hij een maatregel om de honderd races gemakkelijker af te wikkelen: bekorting van zeven rondes naar vijf.

Verder stelde hij een vijfjaarlijks festival in voor Jupiter Capitolinus met drie onderdelen: performances, paardenrennen en atletiek.³¹ Hiervoor waren heel wat meer prijzen beschikbaar dan vandaag de dag. Er waren namelijk ook wedstrijden in prozavoordracht (Grieks en Latijn) en naast zangers met citer waren er ook koren met citer en solo-citerspelers; en op de renbaan was er ook een race voor meisjes. Hijzelf had de leiding, met sandalen aan en gekleed in een purperkleurige toga in Griekse stijl. Op zijn hoofd had hij een gouden krans met een beeltenis van Jupiter, Juno en Minerva. Naast hem

26 Gladiatorenengevechten met vrouwen waren uitzonderlijk maar niet uniek (Tac. *Ann.* 15.32; Dio 66.25; A. McCullough, 'Female gladiators in imperial Rome: Literary context and historical fact', *The Classical World* 101 (2008), 197-209).

27 Deze door de quaestoren betaalde spelen waren door Nero afgeschaft.

28 Marcus Mettius Rufus, die ergens na 90/91 uit de gratie viel: zijn naam is uit een aantal inscripties verwijderd: *CIL* 3.13580; *OGIS* 2.674. Zijn broer Mettius Modestus viel ook onder Domitianus uit de gratie.

29 Zie n. 25 en Dio 67.8.

30 In 88 n.Chr. Deze eeuwspelen (*ludi saeculares*) werden eens in de honderd of honderd en tien jaar gehouden. Augustus had spelen voor 22 v.Chr. gepland maar hield ze pas in 17 v.Chr. De spelen in 88 waren dus inderdaad 110 jaar na de geplande datum van de Augusteïsche spelen. De *ludi* van Claudius in 47 hadden eigenlijk niet plaats moeten vinden (Suetonius, *Claudius* 21).

31 De eerste keer in 86. Deze Capitolijnse spelen werden zeer populair en werden gehouden in een speciaal daarvoor gebouwd stadion in de Campus Martius van Rome, op de plaats van de huidige Piazza Navona.

zaten de priester van Jupiter en het college van Flavische priesters in dezelfde uitdossing, zij het dat op hun kransen ook Domitianus stond afgebeeld.³²

Ook vierde hij op zijn Albaanse buitenverblijf³³ ieder jaar de Quinquatria voor Minerva, waarvoor hij een priestercollege had ingesteld.³⁴ Daaruit werden door loting mensen aangewezen die de leiding kregen en dan prachtige beestenjachten hielden en toneelvoorstellingen en wedstrijden in retorica en poëzie.

Driemaal gaf hij het volk een gratificatie van driehonderd sestertiën. En tussen spectaculaire shows door gaf hij eens een overvloedig publiek maal, tijdens het Zevenheuvelen-feest, waarbij hij grote manden met delicatessen liet uitdelen onder de senatoren en ridders, en mandjes onder het volk, en waarbij hij zelf als eerste begon met eten.³⁵ Daags daarna liet hij allerlei presentjes uitstrooien. Omdat het grootste deel belandde bij de zitplaatsen van het gewone volk zegde hij vijftig tegoedbonnen toe per vak voor ridders en senatoren.

(5) Talrijke prachtige bouwwerken die aan vlammen ten prooi waren gevallen liet hij herstellen, waaronder de Capitooltempel, waar opnieuw brand had gewoed.³⁶ Maar steeds deed hij dat alleen op eigen naam, zonder vermelding van de oorspronkelijke bouwer.

Nieuw liet hij de volgende werken aanleggen: op het Capitool een tempel voor Jupiter de Bewaker en het forum dat nu dat van Nerva wordt genoemd, tevens een tempel voor de *gens* Flavia, een stadion, een odeion en een naumachie. Met stenen van die naumachie is later de Circus Maximus gerestaureerd, toen die aan twee zijden was afgebrand.³⁷

32 Suetonius bekritiseert de goddelijke status die Domitianus zichzelf aangemeten zou hebben. De gouden krans met de Capitolijnse trias (Jupiter, Juno, Minerva) was gepast voor deze spelen, maar een afbeelding van de keizer op zo'n krans ging ver. De Flavische priesters waren verantwoordelijk voor de cultus van de vergoddelijkte Vespasianus en Titus.

33 Domitianus bracht veel tijd door in zijn villa aan de voet van de Albaanse heuvels, ongeveer vijftientig kilometer ten zuidoosten van Rome, in het huidige Castel Gandolfo. Zie ook Dio 65.3.

34 Minerva was de favoriete godheid van de keizer, zoals duidelijk wordt door talrijke literaire verwijzingen, munten en zelfs een portret van de godin met de gelaatstrekken van de keizer, nu in het Scépművészeti Múzeum in Budapest. Dio 67.1 noemt deze Panathenaea ook.

35 Een festival op 11 december voor de zeven heuvels van Rome, met een offer op de Palatijn.

36 Na de grote brand in 69 en de restauratie door Vespasianus brandde de tempel in 80 weer af.

37 Deze korte opsomming doet geen recht aan de enorme bouwactiviteiten van de keizer: zie voor een overzicht R.H. Darwall-Smith, *Emperors and Architecture: A Study of Flavian Rome* (Brussel 1996), 101-252 en Moormann, 'Domitian's remake of Augustan Rome' (hierboven: n. 2).

Militaire campagnes

(6) Veldtochten ondernam hij deels op eigen initiatief, deels noodgedwongen.³⁸ op eigen initiatief tegen de Chatti, en eenmaal noodgedwongen tegen de Sarmaten, toen daar een legioen met commandant en al was verpletterd.³⁹ Tweemaal trok hij op tegen de Daciërs na Romeinse nederlagen aldaar, eerst van ex-consul Oppius Sabinus, later van Cornelius Fuscus, prefect van de Pretoriaanse Garde, aan wie hij de algehele leiding over de oorlog had gegeven.⁴⁰

Over de Chatti en Daciërs hield hij na wisselend verlopen gevechten een tweevoudige triomftocht; aangaande de Sarmaten legde hij alleen een lauwerkrans neer bij Jupiter Capitolinus.⁴¹

Aan een burgeroorlog die was aangesticht door Lucius Antonius, gouverneur van Opper-Germanië, maakte hij in afwezigheid een eind.⁴² Daarbij had hij wonderlijk veel geluk. Want juist op het moment dat de legers elkaar zouden treffen ontدooide de Rijn, waardoor de barbaarse troepen die naar Antonius wilden oversteken daarin werden gehinderd.

Deze zege kwam Domitianus eerder ter kennis via voortekens dan door berichtgeving. Juist op de dag van de gevechten was in Rome namelijk een adelaar te zien geweest, die zijn vleugels om een standbeeld van de keizer sloeg en heel gunstig klinkende geluiden maakte. Kort daarna ging overal het nieuws rond dat Antonius dood was. Ja, zijn hoofd was naar Rome gebracht, dat hadden ze zelf gezien, beweerde een groot aantal mensen.⁴³

38 Net als bij de opsomming van bouwwerken is Suetonius selectief in wat hij noemt. Dio 67.6-7 noemt meer militaire activiteiten.

39 De strijd tegen de Germaanse Chatti vindt plaats in 82/83, tegen de Sarmaten in 92 en 95/96.

40 Laat in 84 staken de Daciërs de Donau over, nadat er al schermutselingen geweest lijken te zijn kort na Domitianus' troonsbestijging (*CIL* 16.28; *ILS* 2127). Sabinus wordt overwonnen in 85/86. Domitianus reisde meteen naar de regio maar nam volgens Dio (67.60) niet actief deel aan de strijd. Hij geeft Fuscus, die geen senator is, leiding over de strijd, maar die loopt na wat overwinningen in 86 in een hinderlaag, waarbij hij en het hele Vijfde Legioen omkomen. In 88 stuurt Domitianus een nieuw leger onder Tettius Julianus, die bij Tapae een grote overwinning haalt. Zie Dio 67.6-7 en 10 voor een uitgebreider overzicht.

41 Deze dubbele triomf hield Domitianus in november/december 89. In 83 had hij al zijn overwinning op de Chatti gevierd en in 86, na de eerste overwinningen van Fuscus, zijn 'overwinning' op de Daciërs. De *ovatio* over de Sarmaten kreeg hij in januari 93.

42 Antonius Saturninus kwam in januari 89 in opstand en werd verslagen door de gouverneur van Germanië Inferior Lappius Maximus (Dio noemt hem Lucius Maximus in 67.11, met n. 61), voordat de latere keizer Trajanus, die vanuit Spanje was gestuurd om de opstand neer te slaan, ter plaatse kon zijn.

43 Dio 67.10 schrijft dat het hoofd op het Forum werd aangebracht.

Beleid en bestuur

(7) Hij voerde ook veel hervormingen door in de praktijk van alledag. Zo schafte hij de openbare voedselmandjes af en herstelde hij het organiseren van echte maaltijden.

Bij de wagenrennen voegde hij twee clubs toe aan de vier traditionele: die met goud- en purperkleurige tunica's.⁴⁴ Acteurs ontzegde hij de bühne, maar hij liet hun wel het recht binnenshuis hun vak uit te oefenen.

Op castratie van mannen stelde hij een verbod in. Voor eunuchen die nog bij slavenhandelaren in voorraad waren verlaagde hij de maximumprijzen.⁴⁵

Toen er eens een grote overvloed aan wijn was maar een tekort aan graan, was hij van mening dat er teveel aandacht uitging naar wijnbouw, waardoor de akkers werden verwaarloosd. Daarom vaardigde hij een decreet uit dat er in Italië geen nieuwe wijngaarden mochten komen en in de provincies wijngaarden moesten worden gerooid, minimaal de helft. Maar die maatregel heeft hij niet echt doorgezet.⁴⁶

Enkele van de hoogste ambten verdeelde hij onder vrijgelatenen en ridders.⁴⁷

Legerkampen van legioenen combineren verbood hij, evenals storting bij de veldtekens van meer dan duizend sestertiën per persoon. Lucius Antonius was namelijk in opstand gekomen in het winterkamp van twee legioenen, en leek daarbij extra vertrouwen te hebben geput uit het daar gestorte totaalbedrag.⁴⁸ Verder laste Domitianus voor de soldaten een vierde soldijtermijn in van drie goudstukken.

(8) Rechtspreken deed hij zorgvuldig en met grote inzet. Vaak hield hij speciale zittingen op het forum, zittend op de verhoging.

Partijdige vonnissen van de Honderdmannen verklaarde hij nietig.⁴⁹ Schaderechters kregen van hem herhaaldelijk de aanwijzing om ongegronde vrijheidsclaims niet te honoreren. Corrupte rechters gaf hij een formele berisping, ieder met adviesraad en al. Ook zette hij de volkstribunen ertoe aan een zich misdragende ediel aan te klagen wegens afpersing en de senaat te verzoeken hiervoor een speciale tuchtcommissie in te stellen.

44 De vier traditionele clubkleuren waren wit, groen, rood en blauw. De populariteit van deze clubs valt het best te vergelijken met die van moderne voetbalteams.

45 Romeinen castrerden regelmatig slaven, in ieder geval sinds de eerste eeuw v.Chr. Daarnaast bestond er religieuze zelfcastratie door priesters van Cybele.

46 Zie Suetonius, *Dom.* 14.

47 Domitianus lijkt veel macht bij directe getrouwen gelegd te hebben en nam daarmee afstand van de traditionele (senatoriale) elite.

48 Zie boven, n. 42. De twee legioenen waren de XIV Gemina en XXI Rapax.

49 De *centumviri* waren vast benoemd en behandelden eigendomsrecht.

Veel zorg besteedde hij aan de controle van magistraten in Rome en provinciebestuurders. Bijgevolg gedroegen die zich toen bescheidener en rechtvaardiger dan ooit, terwijl wij velen van hen na zijn bewind weer in allerlei aanklachten verwickeld hebben gezien.⁵⁰

In het kader van zijn beleid voor morele herijking maakte hij een eind aan de wantoestand dat men in theaters gewoon plaatsen voor ridders innam.⁵¹ Breed verspreide scheldpamfletten tegen vooraanstaande mannen en vrouwen liet hij vernietigen, niet zonder *naming and shaming* van de auteurs. Een ex-quaestor met een passie voor pantomime en dans zette hij de senaat uit.⁵²

Publieke vrouwen ontzegde hij het gebruik van draagstoelen alsook het recht legaten en erfdelen te aanvaarden. Een ridder die zijn huwelijk had hersteld nadat hij zijn echtgenote had verstoten op aanklacht van overspel, liet hij schrappen uit het register van juryleden.⁵³ Enkele leden van de senaat en de ridderstand veroordeelde hij op grond van de Lex Scantinia.⁵⁴

Ontucht bij de Vestaalse Maagden, waar ook zijn vader en broer niets aan hadden gedaan, bestreed hij streng met verschillende sancties: aanvankelijk de doodstraf, nadien bestraffing naar aloude traditie.⁵⁵ Want de gezusters Oculata en ook Varonilla liet hij nog de vrije doodskeuze, met lichte verbanning voor de mannen die hen hadden bezoedeld. Maar later trad hij anders op tegen senior-Vestalin Cornelia, die na een vrijspraak in het verleden na een lange tussentijd weer was aangeklaagd en veroordeeld.⁵⁶ Levend begraven, gelastte hij voor haar, en doodgeselen van de schenders, op het Comitium.⁵⁷ Dat laatste met uitzondering van een oud-pretor, die toen de zaak nog onduidelijk was en de ondervragingen en folteringingen nog geen helderheid brachten zelf had bekend.⁵⁸ Hij kreeg als gunst verbanning.

50 Suetonius is veel positiever over dit onderdeel van Domitianus' regeerperiode dan over zijn andere activiteiten. Andere bronnen beamen dit beeld van de keizer als kundig administrateur.

51 In april 85 kreeg Domitianus de macht van de censor, die verantwoordelijk was voor het handhaven van de Romeinse normen en waarden, en in oktober/november van dat jaar werd hij benoemd tot censor voor het leven. De belangrijkste standen kregen officieel in Romeinse theaters betere plaatsen toegewezen. Blijkbaar werd daar van afgeweken. Caligula had het mengen van de standen in het theater juist aangemoedigd (Suetonius, *Caligula*, 26).

52 Volgens Dio (67.13) ging het om Caecilius Rufinus.

53 Is dit impliciete kritiek op de keizer? Domitia kwam naar Domitianus terug na haar verbanning wegens overspel met Paris (*Dom.* 3 met n. 22).

54 Een verbod op anale seks met jongens.

55 De Vestaalse maagden waren de belangrijkste Romeinse priesteressen, en hadden een belofte van kuisheid afgelegd. De traditionele straf was op het breken van die gelofte was levend begraven worden met een kleine hoeveelheid noodzakelijke levensmiddelen (Plutarchus, *Numa*, 10.5).

56 Rond 90. Plinius, *Brieven* 4.11 stelt dat Cornelia onschuldig was en verwijt Domitianus gruwelijk gedrag, waaronder incest met zijn nicht Julia.

57 De locatie voor het Senaatsgebouw waar de volksvergaderingen verzamelden.

58 Valerius Licinianus.

Aantasting van religieuze rechten wilde hij absoluut niet onbestraft laten. Toen een van zijn vrijgelatenen stenen gebruikte die bestemd waren voor de tempel van Jupiter Capitolinus om daarmee een graftombe te maken voor zijn zoon, liet hij door soldaten het graf afbreken. De inhoud (beenderen en overige resten) liet hij uitstrooien in zee.

(9) In de eerste jaren was hij volkomen wars van alle vormen van doden. Toen zijn vader nog niet in Rome was moest hij een keer denken aan het Vergilius-vers

*voordat 't onheilig volk fêteerde
met geslachte stieren*⁵⁹

en was hij voornemens het offeren van runderen officieel te verbieden.

Ook van inhaligheid en schraapzucht verdacht men hem niet; hij gaf er nauwelijks enige aanleiding toe, nooit als gewoon burger en geruime tijd ook niet als keizer. Integendeel, hij betoonde zich juist dikwijls onzelfzuchtig en zelfs genereus. Voor iedereen in zijn omgeving stelde hij zich bijzonder royaal op, met steeds als eerste en duidelijkste advies: 'niet pietluttig doen'.

Erfenissen van mensen met kinderen nam hij niet aan.⁶⁰ Ja, hij verklaarde zelfs een bepaling in het testament van Rustius Caepio ongeldig. Deze had daarin opgenomen dat zijn erfgenaam jaarlijks aan alle senatoren een bepaalde som moest uitkeren bij de eerste zitting in de Curia.⁶¹

Aangeklaagden wier namen na verloop van vijf jaar nog steeds vermeld stonden bij de schatkamer ontsloeg hij collectief van rechtsvervolging. De procedure mocht vervolgens niet worden hervat, tenzij binnen een jaar en met de clausule dat een aanklager die geen succes had zou worden bestraft met verbanning. Quaestor-assistenten die zelf handel dreven, conform algemeen gebruik maar in strijd met de Lex Clodia,⁶² kregen een pardon voor hun activiteit in het verleden.

Losse stukjes grond, die her en der waren overgeschoten na de landverdeling onder veteranen, gunde hij aan de oude bezitters als zijnde verworven door gebruik. Valse aanklachten bij de fiscus bestreed hij met

59 Vergilius, *Georgica* 2.537.

60 Later in de tekst (n. 82) stelt Suetonius het tegenovergestelde.

61 De belangrijkste vergaderruimte van de senaat.

62 Deze wet is verder onbekend, maar kan verwijzen naar een wet van Q. Claudius uit 218 v.Chr., die senatoren verbood om te handelen, of naar een mogelijke wet van P. Clodius uit 58 v.Chr. over quaestoren.

forse straffen voor de valse aanbrengrers. Daarbij ging een uitspraak van hem rond: ‘een keizer die valse aanklagers niet tuchtigt zet ze aan.’⁶³

Wreedheid

(10) Maar noch die mildheid noch die zelfbeheersing wist hij gestaag vol te houden, waarbij hij toch nog wat sneller tot wreedheid verviel dan tot hebzucht.⁶⁴

Een leerling van de pantomimespeler Paris, een jongen nog, die op dat moment ziek was, liet hij doden omdat hij door zijn kunst en zijn uiterlijk deed denken aan zijn meester.⁶⁵ Evenzo verging het Hermogenes van Tarsus vanwege bepaalde insinuaties in zijn geschiedwerk; ook de kopiïsten van het boek werden aan het kruis geslagen. Een huisvader die over een Thracische gladiator had gezegd dat deze wel op kon tegen een *murmillo* maar niet tegen de organisator⁶⁶ liet hij van de tribunes afhaken en in de arena voor de honden gooien, met een bordje om waarop stond: ‘Wegens respectloze taal. Thraciër-supporter.’

Een hele reeks senatoren, onder wie enkele oud-consuls, liet hij uit de weg ruimen. Bijvoorbeeld Civica Cerealis tijdens diens gouverneurschap in Klein-Azië, Salvidienus Orfitus en Acilius Glabrio tijdens hun ballingschap, als ‘initiatiefnemers tot een staatsgreep’, en nog anderen, allemaal om de meest triviale redenen.⁶⁷

Bij Aelius Lamia waren het zijn weliswaar verdachte, maar toch ook afgezaagde en onschuldige grappen. Nadat Domitianus hem zijn vrouw ontnomen had maakte iemand hem complimenten voor zijn stem. ‘*I’m a celibate now*’, was zijn reactie.⁶⁸ En toen Titus hem aanspoorde tot een tweede huwelijk zei hij: ‘*You don’t want to get married as well, do you?*’ Bij Salvius Cocceianus was het dat die de verjaardag had gevierd van keizer

63 Dio 67.1 gebruikt hetzelfde citaat, maar na een passage waarin hij bespreekt hoe Domitianus valse aanklagers belooft.

64 Weer beschrijft Suetonius hoe Domitianus’ ware karakter uiteindelijk naar voren komt (vgl. nn. 9, 14 en 23).

65 Paris had een relatie gehad met Domitia Longina, de vrouw van Domitianus (*Dom.* 3, met n. 22). Volgens Dio (67.3) liet Domitianus Paris doden.

66 Domitianus was de organisator van de spelen. Een *murmillo* was een gladiator die met een zwaard (*gladius*) en klein legioensschild (*scutum*) vocht. Als bescherming droeg hij een scheenbeschermer aan zijn linkerbeen, een armbeschermer, en een ‘gallische’ helm.

67 Domitianus bracht inderdaad veel senatoren om. Cerealis was gouverneur van Asia in 87/88. In die tijd claimde iemand de oud-keizer Nero te zijn en kreeg veel aanhang. Cerealis zou daar niet goed op gereageerd hebben. Orfitus was net als Glabrio lid van een belangrijke senatoriale familie. Hij was consul vóór 87; Glabrio in 91. Dio (67.14) bespreekt de dood van Glabrio uitgebreid.

68 Seksuele onthouding zou volgens Romeinen de stem versterken: Quintillianus, *Opleiding tot redenaar*, 11.3.19.

Otho, zijn oom.⁶⁹ Mettius Pompusianus moest eraan geloven omdat hij 'voor het keizerschap in de wieg was gelegd', zoals algemeen werd verteld, en steeds een perkamenten wereldkaart bij zich had en speeches uit Titus Livius van koningen en veldheren. En omdat hij zijn slaven Mago en Hannibal had genoemd.⁷⁰ Sallustius Lucullus, stadhouder van Brittannië,⁷¹ werd verweten dat hij voor een nieuw soort lansen de term Luculliërs had gedoopt. En Junius Rusticus dat hij lofredes had gepubliceerd op Paetus Thrasea en Helvidius Priscus en hen had gekwalificeerd als 'de meest integere heren'.⁷² Naar aanleiding van de laatste aanklacht liet Domitianus alle filosofen uit Rome en Italië verwijderden.

Ook doodde hij Helvidius junior vanwege een komische toegift bij een theaterstuk.⁷³ Daarin zou hij via de rollen van Paris en Oenone schamper hebben gedaan over Domitianus' scheiding.⁷⁴ En ook Flavius Sabinus, een van zijn twee neven, omdat de bode hem op de dag van de consulverkiezing per ongeluk niet had aangekondigd als aanstaand consul maar aanstaand keizer.⁷⁵

Na zijn zege in de burgeroorlog werd hij evenwel nog iets wreder.⁷⁶ Om ook de nog ondergrondse leden van de tegenpartij op te sporen liet hij bij het onderzoek een groot aantal mensen folteren op een nieuwe manier: door verbranding van de schaamdelen. Van sommigen liet hij ook de handen amputeren. Het staat wel vast dat slechts twee van de meer bekende figuren genade hebben gekregen: een tribuun met de rang van senator en een centurio, die gemakkelijk de dans waren ontsprongen. Om hun onschuld te bewijzen erkenden ze openlijk dat ze leefden in ontucht. Tja, zo hadden ze natuurlijk geen enkele invloed kunnen hebben op de generaal of de soldaten.⁷⁷

69 Cocceianus was een neef van zowel de oud keizer Otho als de toekomstige keizer Nerva. Otho was jarig op 28 april.

70 Mago was de jongere broer van de beroemde Carthaginese generaal Hannibal (247-183/181 v.Chr.).

71 Ergens tussen 85 en 94/95.

72 In 93. Rusticus, Thrasea en Priscus waren senatoren die het stoïcisme aanhingen. Priscus was getrouwd met de dochter van Thrasea. Thrasea moest in 66 zelfmoord plegen. Priscus was in 74 onder Vespasianus gedood.

73 De zoon van Helvidius Priscus werd net als Rusticus in 93 gedood. Beiden waren kort daarvoor nog door Domitianus tot consul benoemd, dus het lijkt dat de keizer in 93 een samenzwering vermoedde.

74 Oenone was de eerste vrouw van Paris, die hij voor Helena verliet. Er werd blijkbaar een parallel getrokken met Domitia, die Domitianus voor Paris verliet.

75 De kleinzoon van Vespasianus' broer Flavius Sabinus. Diens broer Flavius Clemens werd in 95 gedood (*Dom.* 15).

76 De opstand van Saturninus in 89, zie n. 42.

77 Door hun 'morele zwakte' zouden andere soldaten niet naar hen geluisterd hebben. Daarom hadden zij geen rol gespeeld bij de opstand van 89. Dio 67.11 schrijft dat de tribuun Julius Calvaster heette.

(11) Zijn wreedheid was niet alleen groot maar hij was daarin ook listig en onvoorspelbaar. Een financieel beheerder liet hij daags voordat hij hem zou kruisigen in zijn slaapvertrek komen, waar de man naast hem op bed moest komen zitten, totdat hij hem helemaal gerust en met goede zin weer liet gaan. Hij was zelfs zo goed hem wat mee te geven van zijn diner.

Toen hij oud-consul Arrecinus Clemens,⁷⁸ een van zijn vertrouwelingen en spionnen, ter dood wilde gaan veroordelen, liet hij hem evenzeer in de gunst staan, of zelfs nog meer. Maar op het laatst liet hij toch iets merken. Terwijl ze samen in een wagen reden zag hij ineens Clemens' aangever. 'Wat denk je ervan?' vroeg hij toen, 'zullen we morgen eens luisteren naar die waardeloze slaaf?'

Om het geduld van de mensen nog laaghartiger te misbruiken velde hij nooit een heel streng vonnis zonder inleidende opmerkingen over zijn mildheid. Zo was er dus geen zekerder teken van een gruwelijk einde dan een zachtmoedig begin.

Op een keer liet hij een paar mensen die waren aangeklaagd wegens majesteitsschennis de Curia⁷⁹ binnen brengen. Die dag zou hij bemerken, zo had hij tevoren gezegd, hoeveel de Senaat om hem gaf. Zo kreeg hij gemakkelijk hun veroordeling gedaan, zelfs met bestraffing naar aloude traditie.⁸⁰ Vervolgens schrok hij van die gruwelijke straf en vreesde hij dat de zaak kwaad bloed zou zetten. Daarom overruledde hij het besluit en sprak de volgende woorden (een letterlijk citaat is hier nuttig):

'Staat u mij toe, heren senatoren, uw toewijding aan mij aan te spreken voor een verzoek, waarvan ik besef dat ik het met moeite ingewilligd zal krijgen. Verleent u de veroordeelden alstublieft de *vrije* doodskeuze! Want zodoende spaart u uw eigen ogen en zal ook iedereen begrijpen dat ik aan de Senaatszitting heb deelgenomen.'

78 Sinds 86 de stadsprefect van Rome. Hij werd waarschijnlijk in 87 geëxecuteerd. Onder Vespasianus was hij prefect van de pretorianen geweest. Zijn ene zus was getrouwd geweest met Titus, zijn andere met Flavius Sabinus, de zoon van Vespasianus' broer.

79 Zie boven, n. 60.

80 De straf op majesteitsschennis (*maiestas*) was naakt aan een schandpaal gebonden te worden en daarna dood geëxecuteerd. Nero koos er volgens Suetonius daarom voor om zelfmoord te plegen (*Nero*, 49).

Hebzucht en arrogantie

(12) Financieel was hij aan de grond geraakt door alle uitgaven voor bouwwerken en spelen plus de door hem extra uitgekeerde soldij.⁸¹ Daarom probeerde hij de militaire kosten te verlichten door het aantal soldaten te reduceren.⁸² Maar dat maakte hem kwetsbaar voor de barbaren, merkte hij, terwijl de problemen er niet minder om werden en hij geen kant op kon. In die situatie ging hij over tot elke vorm van roof en plundering, het kon hem allemaal niets schelen.

Bezittingen van levenden en doden werden geconfisqueerd, waar dan ook, en ongeacht de aanklager of aangeklaagde. Een willekeurige daad of uitspraak ‘tegen des keizers majesteit’ volstond als tenlastelegging. Op erfenissen van wildvreemden werd beslag gelegd als er ook maar één persoon was die zei dat hij de overledene bij leven had horen zeggen dat Caesar zijn erfgenaam moest zijn.⁸³

De belasting voor Joden werd geïnd met nietsontziende striktheid, meer dan andere belastingen.⁸⁴ Iedereen werd ervoor opgegeven die leefde als Jood, al dan niet volgens eigen verklaring, of die zijn oorsprong verheimelijkte om de aan dat volk opgelegde heffingen niet te hoeven betalen. Als jongeman heb ik zelf een keer meegemaakt, herinner ik me, hoe een oude man van negentig werd onderzocht door een procurator met een uitgebreide adviesraad, om te zien of hij besneden was.

Vanaf zijn jeugd stelde Domitianus zich allerm minst op als gewoon burger. Hij gedroeg zich juist verwaand en kende geen grenzen, in woord noch daad. Toen Caenis, de bijvrouw van zijn vader,⁸⁵ terugkwam uit Istrië en hem zoals altijd wilde kussen reikte hij haar de hand. En het stoorde hem enorm dat

81 Dit klopt niet. Recent onderzoek maakt duidelijk dat het zilveragehalte van Domitianus' *denarii* gedurende zijn hele regeerperiode hoger was dan onder Vespasianus en Titus. Er was een devaluatie in 85, die vaak is geïnterpreteerd als een reactie op financiële problemen, maar zelfs daarna blijft het zilveragehalte hoog. Vanaf 85, en vooral na 88, in periodes van grote uitgaven, neemt het aantal geslagen denarii sterk toe. Het lijkt er dus op dat Domitianus aan het begin van zijn periode op een te hoge zilverwaarde heeft ingezet, en vanwege de grote kosten van zijn bouwwerkzaamheden en oorlogen de waarde naar beneden heeft bijgesteld in de periode van grote uitgaven, maar nog steeds boven wat onder zijn vader en broer gebruikelijk was. Dat wijst niet op heftige financiële problemen: K. Butcher/M. Ponting, *The Metallurgy of Roman Silver Coinage: From the Reform of Nero to the Reform of Trajan* (Cambridge 2015), 385-396.

82 Zie ook Dio 67.3.

83 Eerder claimde Suetonius dat Domitianus juist heel terughoudend met erfenissen was (zie n. 60)

84 Joodse mannen hadden tot 70 n.Chr. bijgedragen aan het onderhoud van de tempel in Jeruzalem. Na de vernietiging daarvan tijdens de Joodse Opstand (66-70) verplichtte Vespasianus alle Joden, inclusief vrouwen en kinderen, een speciale belasting te betalen voor herstel en onderhoud van de tempel van Jupiter Optimus Maximus op het Capitool (zie n. 6).

85 (Antonia) Caenis was vrijgelatene van Antonia, de moeder van keizer Claudius. Zij en Vespasianus hadden een lange relatie.

zelfs de schoonzoon van zijn broer er dienaren in witte kleding op nahield, zodat hij uitriep: *'No good thing is a multitude of lords'*.⁸⁶

(13) Maar eenmaal keizer geworden ging hij nog verder. Zonder blikken of blozen beweerde hij in de Senaat dat hijzelf de keizerlijke macht aan zijn vader en broer had gegeven, en dat zij die hem hadden teruggegeven.⁸⁷ En evenzo maakte hij bij het terughalen van zijn vrouw, na de scheiding, bekend dat hij haar 'had teruggeroepen naar zijn goden-divan'.⁸⁸

Toen hij in het amfitheater op een dag een publiek maal aanrichtte, aanhoorde hij met genoeg de enthousiaste uitroepen: 'Leve onze meester, leve onze meesteres!' Maar toen bij de Capitolijnse spelen iedereen eenstemmig smeekte om eerherstel voor Palfurius Sura⁸⁹ (de man was ooit uit de Senaat gezet en had nu de zegekrans voor welsprekendheid gekregen) achtte hij dit geen antwoord waardig en gelastte hij bij monde van de heraut stilte.⁹⁰

Even arrogant was hij bij het dicteren van een officieel document op naam van zijn procuratoren. Dat begon hij namelijk zo: *'Onze meester en god* gelast het volgende.' Sindsdien werd dat de vaste aanduiding voor hem, waarvan niemand mocht afwijken, schriftelijk noch mondeling.⁹¹

Nieuwe standbeelden voor hem op het Capitool waren alleen toegestaan van goud of zilver en met een specifiek gewicht. Doorgangen en triomfbogen met vierspannen en triomf-attributen liet hij in alle districten van de stad

86 Odysseus in Homerus, *Ilias* 2.204. Het gaat hier om Flavius Sabinus, die met Titus' dochter Julia getrouwd was (zie n. 75).

87 Na de dood van Vitellius in december 69 was Domitianus de belangrijkste Flaviër in Rome. Zijn oom Flavius Sabinus was omgekomen bij de brand op het Capitool, en Vespasianus en Titus kwamen pas in oktober 70 naar Rome. Maar Domitianus had geen keizerlijke macht gekregen (zie n. 7).

88 Het woord voor goden-divan (*pulvinar*) wordt ook gebruikt voor de keizerlijke loge in het circus.

89 Zoon van de consul van 56. Mogelijk de Palfurius die volgens de satirist Juvenalis (4.53) informant was.

90 Hoe keizers omgingen met publieke verzoeken tijdens spelen zegt volgens antieke auteurs veel over hoe 'goed' of 'slecht' zij waren. Om stilte vragen was slecht gedrag, maar niet zo erg als Caligula die volgens Suetonius (*Cal.* 30) uitriep: 'had het Romeinse volk maar één nek'.

91 Meerdere auteurs, onder wie Dio (67.4 en 67.13), stellen dat Domitianus zich graag als 'meester' of 'meester en god' liet aanspreken. Er zijn geen officiële inscripties of munten die dit bevestigen, waardoor het onwaarschijnlijk is dat het een 'vaste aanduiding' was. Wel zijn er privé-inscripties die de goddelijke status van de keizer benadrukken. De hofdichter Martialis noemt Domitianus wel regelmatig 'meester', en komt na de dood van de keizer terug op de 'lamledige vleierij' waarin hij de keizer 'meester en god' noemde (10.72). Domitianus werd dus blijkbaar graag zo aangesproken zonder dat het een officiële titel werd: S. Bönisch-Meyer/ Christian Witschel, 'Das epigraphische Image des Herrschers. Entwicklung, Ausgestaltung und Rezeption der Ansprache des Kaisers in den Inschriften Neros und Domitians', in: S. Bönisch-Meyer/L. Cordes/V. Schulz/A. Wolsfeld/M. Ziegert (reds.), *Nero und Domitian* (Tübingen 2014), 81-179; 133-4.

optrekken in zulke afmetingen en aantallen dat op een ervan in het Grieks staat geschreven: ‘*Enough!*’⁹²

Zeventien maal nam hij het consulaat in, een recordaantal, waarvan de middelste zeven in een aaneengesloten periode.⁹³ Maar hij bekleedde ze allemaal zowat alleen voor de titel en nooit langer dan tot 1 mei; de meeste maar tot half januari.

Na twee triomfen had hij de bijnaam Germanicus aangenomen.⁹⁴ Vervolgens hernoemde hij de maanden september en oktober tot ‘germanicus’ en ‘domitianus’, de eerste omdat hij daarin de macht had overgenomen, de tweede omdat hij daarin was geboren.⁹⁵

Laatste maanden

(14) Door dit alles was hij alom gevreesd en gehaat. Uiteindelijk werd hij slachtoffer van een samenzwering door zijn vrienden en vertrouwde vrijgelatenen samen met zijn vrouw.⁹⁶

Van het jaar en de dag van zijn dood had hij al lang tevoren een idee, en zelfs van het uur alsook de manier waarop. Als jonge jongen had hij alles van sterrenwichelaars voorspeld gekregen. Toen zijn vader aan tafel een keer de paddenstoelen liet staan had hij hem openlijk uitgelachen:⁹⁷ kende hij zijn lot dan niet? Hij kon beter vrezen voor ijzer!

Vandaar dat Domitianus steeds bangig en benauwd was, en zich bij de minste of geringste verdenking mateloos druk maakte. Zo heeft hij bijvoorbeeld zijn edict over het rooien van wijngaarden teruggetrokken⁹⁸ om geen andere reden dan deze: er waren teksten in omloop met daarop verzen als volgt.

92 Suetonius transcribeert in het Latijn het Griekse *arkei*, wat ‘genoeg!’ betekent. Dit lijkt op de klank van het Latijnse *arci*, wat ‘(triomf)bogen’ betekent. Dat zou dit een tweetalig grapje maken, waarschijnlijk van de schrijver op de boog.

93 Domitianus was inderdaad vaak consul. Acht van de zeventien consulaten hield hij in de regeringsperiodes van zijn vader en broer. Titus, die twee jaar keizer was, hield negen consulaten, Vespasianus negen in een tienjarige regeerperiode (en een voor hij keizer werd). Domitianus was dus niet uitzonderlijk voor een Flaviër.

94 Zie n. 41.

95 Literaire teksten (Mart. 9.1; Statius, *Silvae* 4.1) uit de tijd van Domitianus bevestigen deze nieuwe namen en een inscriptie met de zogenoemde *lex Imitana* uit 91 noemt de maand ‘domitianus’.

96 De daadwerkelijke moord beschrijft Suetonius pas in *Dom.* 17. Dio (67.15 met n. 90) betreft ook de latere keizer Nerva in het complot. Suetonius doet dat niet, hoewel hij eerder in de tekst niet bang was kritiek op die keizer te geven (n. 4). Een goede analyse van de moord op Domitianus maakt heel aannemelijk dat Nerva betrokken was: A.W. Collins, ‘The palace revolution: the assassination of Domitian and the accession of Nerva’, *Phoenix*, 63 (2009), 73-106.

97 Keizer Claudius zou door vergiftigde paddenstoelen gedood zijn (Suet., *Claudius* 44).

98 Zie *Dom.* 7.

*Even if you eat me down to the root,
I'll still bear fruit, enough
to pour out juice upon your head, o goat
when you are sacrificed.*⁹⁹

Dezelfde angst gaf hem in om een door de Senaat bedacht nieuw ereblijk af te wijzen, hoewel hij op dat soort dingen altijd heel happig was. Het betrof het besluit dat telkens als hij het consulaat bekleedde, door het lot aangewezen ridders in staatsiekleed¹⁰⁰ en met soldatensperen hem zouden voorgaan te midden van lictoren¹⁰¹ en dienaren.

Toen de tijd van het vermeende gevaar naderde werd hij van dag tot dag angstvalliger. In de zuilengang waar hij altijd wandelde liet hij de wanden voorzien van gepolijst marmer, zodat hij via de weerspiegeling alles kon zien wat achter zijn rug gebeurde. Gevangenen verhoren deed hij meestal in een apart vertrek, alleen, waarbij hij hun ketenen zelf in handen hield. En om zijn dienaren duidelijk te maken dat ze zich nooit moesten wagen aan moord op hun meester, ook niet naar goed voorbeeld, veroordeelde hij zijn secretaris Epaphroditus¹⁰² ter dood. Die zou namelijk Nero, toen die door iedereen verlaten was, hebben geholpen met zijn zelfdoding.

(15) Ten slotte keerde hij zich tegen zijn neef Flavius Clemens.¹⁰³ Dat was een hoogst verachtelijke nietsnut, van wie hij twee zoons, die toen nog heel jong waren, openlijk had bestemd als zijn opvolgers, waarbij hij hun oude namen had afgeschaft en hen Vespasianus en Domitianus had genoemd.¹⁰⁴ Uit het niets liet hij die neef uit de weg ruimen, op grond van een heel lichte verdenking; de man was toen net geen consul meer. Vooral door deze actie heeft Domitianus zijn eigen einde bespoedigd.

Acht maanden achtereen kwamen er zoveel meldingen van blikseminslag dat hij een keer uitriep: 'Laat de god nu dan treffen wie hij wil!' Getroffen werden het Capitool, de tempel van de *gens* Flavia, verder het paleis en zijn

99 *Anthologia Palatina* 9.75. Ovidius varieert op dit gedicht: *Fasti* 1.355-360.

100 Een speciale toga met ingeweven purperen strepen.

101 Zij begeleidten magistraten met *imperium*. Ze droegen een roedenbundel met een bijl (*fascēs*).

102 Een vrijgelatene van Nero. Dio 67.14 gebruikt dezelfde anekdote.

103 In 95. Clemens was de broer van Flavius Sabinus, zie n. 74. Hij was getrouwd met Domitianus' nicht Flavia Domitilla en potentiële concurrent voor de troon, zeker nadat Domitianus hun zoons presenteerde als mogelijke opvolgers.

104 Dit zijn waarschijnlijk 'de kleinzonen van zijn zuster' die Domitianus aan de zorg van de redenaar Quintilianus had toevertrouwd (*Opleiding tot redenaar*, IV, inleiding, 2). Het hernoemen van de jongens duidt op een formele adoptie door de keizer, een in Rome gebruikelijke manier om opvolging te garanderen.

eigen slaapvertrek.¹⁰⁵ Het opschrift op de sokkel van zijn triomfstandbeeld waaide in een hevige storm af en viel op het monument ernaast. Een boom die in de tijd voor Vespasianus' keizerschap was omgevallen en weer overeind gekomen stortte nu plotseling nogmaals neer.¹⁰⁶ De Fortuna van Praeneste,¹⁰⁷ aan wie hij elk nieuw jaar opdroeg tijdens zijn hele bewind, en die hem dan steeds gunstige en gelijkkluidende voorspellingen deed, week in het laatste jaar daarvan af. Nu gaf ze een heel onheilspellend bericht, waarin ook sprake was van bloed.

Minerva vereerde hij zo intens dat het bijgeloof was. Op een keer droomde hij dat zij uit haar heilgdom stapte en zei dat ze hem niet langer kon beschermen: haar wapens waren afgenomen door Jupiter.¹⁰⁸

Maar niets heeft hem zo aangegrepen als het antwoord en het lot van de astroloog Ascletrio.¹⁰⁹ De man was aangebracht en ontkende niet dat hij gewag had gemaakt van wat hij krachtens zijn kunde had voorzien. Toen vroeg Domitianus hem wat voor einde hemzelf wachtte. 'Binnenkort worden verscheurd door honden,' stelde Ascletrio. Daarop liet Domitianus hem onverwijld ter dood brengen, maar gaf hij ook orders voor een heel zorgvuldige uitvaart, om zo te bewijzen dat die kunde van hem niets voorstelde. Zo gezegd zo gedaan, maar door een plotselinge storm woei de brandstapel omver, waarna het half verbrande lijk uiteengereten werd door honden.

Domitianus kreeg dit tijdens het eten te horen van de pantomimespeler Latinus,¹¹⁰ die het toevallig had gezien toen hij er langs gelopen was. Hij bracht het als een van de nieuwtjes van de dag.

(16) De dag voordat hij zou sterven werden hem wat mispels aangeboden. Die liet hij wegleggen tot de volgende dag, met de woorden: 'als het me nog vergund is ze eten.' Daarop keerde hij zich naar zijn naasten en verklaarde dat daags erna de maan zich in Waterman bloedrood zou kleuren en dat er iets te gebeuren stond waarover mensen in heel de wereld zouden praten.

Maar rond middernacht was hij zo bang dat hij uit bed sprong, en 's ochtends liet hij een uit Germanië gestuurde waarzegger halen, die 'grote

105 De bliksemschichten komen steeds dichterbij de keizer. Via de tempel waaruit hij in 69 ontsnapt was en die hij na een latere brand had herbouwd, via de tempel die zijn familie eerde, naar zijn indrukwekkende paleis en zelfs zijn slaapkamer.

106 Suetonius noemt deze boom al eerder (*Vespasianus*, 5).

107 Het huidige Palestrina, ruim vijfendertig kilometer ten oosten van Rome.

108 Zie n. 34. Suetonius verklaart vaker hoe het komt dat 'favoriete' godheden een keizer niet langer beschermen: Suetonius, *Galba* 1 en *Galba* 4. Zie ook Dio 67.16 met n. 92 voor een vergelijkbare anekdote.

109 Dio (67.16) gebruikt een vergelijkbare anekdote maar zonder een naam te geven.

110 Volgens Juvenalis (1.36) een informant.

veranderingen' had voorspeld toen hij was geraadpleegd omtrent de blikseminslagen. Hij verhoorde de man en veroordeelde hem.¹¹¹

Toen hij wat te hard krabde aan een ontstoken wrat op zijn voorhoofd, ging die bloeden. Toen zei hij: 'Hopelijk is dit alles.'

Daarna vroeg hij hoe laat het was. In plaats van het gevreesde 'vijfde uur' zei men 'zesde uur'.¹¹² Zo was het gevaar dus voorbij, dacht hij, en opgelucht wilde hij snel weg voor zijn persoonlijke verzorging. Toen riep zijn kamerdienaar Parthenius¹¹³ hem terug, met het bericht dat er iemand was die iets belangrijks te melden had wat geen uitstel verdroeg. Zo stuurde hij iedereen weg en trok zich terug in zijn slaapvertrek. Daar is hij vermoord.

Dood

(17) Over het verloop van de hinderlaag en de moord is ongeveer het volgende bekend geraakt. Op een bepaald moment aarzelden de samenzweerders over het tijdstip en de aanpak, dat wil zeggen: of ze hem zouden aanvallen in bad of tijdens het eten. Toen bood Stephanus, zaakwaarnemer van Domitilla¹¹⁴ en op dat moment aangeklaagd wegens fraude, zijn goede raad en hulp. Hij deed of hij iets aan zijn linkerarm had en omwikkelde die een aantal dagen met wollen lappen en banden om de verdenking af te wenden. Kort voor het beslissende tijdstip stopte hij er een knipmes bij. Vervolgens verklaarde hij dat hij aanwijzingen had voor een samenzwering, en werd hij om die reden toegelaten. En terwijl Domitianus het document las dat hij hem had overhandigd en er verbijsterd bij zat stak hij hem in zijn onderbuik.

Ondanks de verwondingen bood de keizer verzet. Daarop werd hij aangevallen door adjudant¹¹⁵ Clodianus, en Maximus (vrijgelatene van Parthenius) en Satur, hoofd van de kamerdienaars,¹¹⁶ plus nog een paar man uit de gladiatorenschool. Die brachten hem zeven wonden toe en staken hem zo dood.

111 Volgens Dio (67.16 met n. 93) die een veel uitgebreider verslag geeft, ging het om Larginus Proculus.

112 Sterrenwichelaars hadden volgens Suetonius (*Dom.* 14) het precieze uur van zijn dood aan de keizer voorspeld. Het genoemde tijdstip was vroeg in de ochtend: M.R. Molnar, 'Blood on the Moon in Aquarius: The Assassination of Domitian', *The Celator* 8 (1995), 5-12.

113 Kamerdienaar (*a cubiculo*), met permanente toegang tot de keizer, was een belangrijke positie voor een vrijgelatene. Alleen absolute vertrouwelingen kregen deze rol. Parthenius was een vrijgelatene van Nero. Zijn prominente positie wordt duidelijk door de vele vlijende woorden die de hofdichter Martialis over hem schrijft.

114 Domitianus' nicht, de weduwe van Flavius Clemens (n. 102).

115 De adjudant van een van de pretoriaanse prefecten, waarschijnlijk Petronius Secundus (Dio 67.15 met n. 88).

116 Vaak geïdentificeerd met de Sigerius die Dio (67.15) noemt. Dat is niet heel waarschijnlijk.

Een jonge slaaf die toen gewoontegetrouw dienst deed bij de huisgoden in de slaapkamer was aanwezig bij de moord. Hij vertelde bij herhaling ook nog het volgende. Meteen bij de eerste verwonding moest hij van Domitianus de dolk aangeven die onder het kussen lag, en dienaren roepen. Maar bij het hoofdeinde had hij niets gevonden behalve een lege houder en verder was alles helemaal afgesloten.¹¹⁷ En intussen had Domitianus Stephanus gegrepen en op de grond getrokken, en vocht hij een hele tijd met hem. Nu eens probeerde hij hem het wapen uit handen te slaan, dan weer hem de ogen uit te krabben, ondanks zwaar verwonde vingers.

Domitianus is gedood op 18 september, vierenveertig jaar oud, in het vijftiende jaar van zijn regering.¹¹⁸ Zijn dode lichaam werd op een heel gewone draagbaar door lijkdragers weggevoerd, waarna zijn voedster Phyllis het liet verbranden op haar buitenverblijf aan de Via Latina.¹¹⁹ Maar de stoffelijke resten bracht ze heimelijk de tempel van de *gens Flavia*¹²⁰ binnen en vermengde die daar met de as van Julia, de dochter van Titus. Ook haar had zij grootgebracht.

Persoonlijk profiel¹²¹

(18) Zijn gestalte was rijzig, zijn gezicht bescheiden en blozend, en hij had grote ogen, waarmee hij echter niet zo scherp zag. Verder zag hij er mooi en goed uit, vooral in zijn jeugd, en dit gold voor heel zijn lichaam, met uitzondering van zijn voeten. Zijn tenen stonden namelijk een beetje krom. Op latere leeftijd kwamen daar andere ontsierende eigenschappen bij: hij werd kaal, kreeg een dikke buik en zijn benen werden dun. Maar die magere benen waren het gevolg van een langdurige aandoening.

Zijn schroomvallige voorkomen nam de mensen voor hem in, dat voelde hij terdege. Ja, op een keer zei hij in de Senaat opschepperig: ‘Tot nu toe was u in ieder geval tevreden met mijn mentaliteit en mijn gezicht!’

De kaalheid lag voor hem heel gevoelig.¹²² Als men iemand anders om die reden bespote of beschimpte vatte hij het op als persoonlijke belediging. Desondanks nam hij in een geschrift ‘Over haarzorg’, dat hij opdroeg aan een vriend, ook de volgende passage op als troost voor die ander en zichzelf:

117 Dio (67.17) meldt expliciet dat Parthenius het lemmet weghaalde ‘van het zwaard dat altijd onder Domitianus’ kussen lag’.

118 Eigenlijk vijftien jaar en vijf dagen, zoals Dio (67.18) stelt, en dus in het zestiende jaar.

119 De weg die van Rome naar het zuiden van Latium voerde, en vandaar naar Campanië.

120 Zie *Dom.* 1 met n. 2.

121 Suetonius beschrijft in zijn *Levens* altijd het uiterlijk van de keizers, waarschijnlijk omdat er volgens de antieke fysionomie een sterk verband was tussen karakter en uiterlijk.

122 In de fysionomie stond een grote hoeveelheid (blonde) lokken voor een leeuwentemperament en kracht. Kaalheid stond voor zwakte, domheid en armoede. Domitianus’ portretten toonden de keizer stevast met haar.

*‘Don’t you see that I too am handsome and tall?’*¹²³ Edoch, hetzelfde lot wacht mijn haar en manmoedig draag ik het ouder worden van mijn lokken nog tijdens mijn jeugd. Besef het goed: niets is prettiger dan schoonheid, en niets kortstondiger.’

(19) Hij kon niet tegen inspanningen en ging dan ook niet te voet door de stad zonder duidelijke reden. Tijdens veldtochten en op mars zat hij maar zelden te paard en liet hij zich de hele tijd vervoeren op een ligstoel.

Voor echte wapens had hij geen interesse, maar pijlschieten was juist zijn liefhebberij. Honderden wilde dieren van allerlei soorten schoot hij dikwijls neer op zijn Albaanse buitenverblijf,¹²⁴ daarbij door velen gadeslagen. Soms trof hij bepaalde koppen met opzet zodanig dat hij ze met twee pijlen zagezegd hoorns opzette. Meer dan eens moest een jonge slaaf verderop gaan staan en als doelwit zijn rechterhand uitsteken met gespreide vingers. De keizer verschoot de pijlen dan zo vakkundig dat ze allemaal zonder schade tussen de vingers door vlogen.

(20) Aan kunst en cultuur besteedde hij in het begin van zijn regering weinig aandacht. Wel liet hij door brand verwoeste bibliotheken voor enorme bedragen herstellen.¹²⁵ Daarvoor liet hij boeken overal vandaan halen en hij zond mensen naar Alexandrië om daar teksten te kopiëren en te corrigeren.¹²⁶

Maar nooit zag hij iets in geschiedschrijving of poëzie: hij deed geen enkele moeite daar kennis van te nemen, en evenmin voor schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid, niet eens het minimaal nodige. Naast de memoires en handelingen van Tiberius Caesar las hij niets. Brieven, speeches en edicten formuleerde hij via vaardigheden van anderen.

Toch was hij in de conversatie niet zonder charme, met soms zelfs opmerkelijke uitspraken: ‘Ik wou dat ik zo mooi was,’ zei hij bijvoorbeeld, ‘als Maecius¹²⁷ zichzelf vindt.’ En toen hij iemand zag met haren in wisselende kleur, wittig en een beetje rossig, sprak hij van ‘sneeuw overgoten met honingwijn’.

(21) Vorsten zijn er heel ellendig aan toe, zei hij altijd. Want als die een samenzwering ontdekken worden ze pas geloofd als ze vermoord zijn.

123 Homerus, *Ilias* 21.108, waarin Achilles weigert Lykaon te sparen en over de onontkoombaarheid van de dood spreekt.

124 Zie boven n. 33.

125 Zie boven n. 14.

126 De bibliotheek in Alexandrië was de grootste van de antieke wereld.

127 Waarschijnlijk een van de vijf senatoriale Maecii die in de tijd van Domitianus leefden.

In zijn uren van vrije tijd amuseerde hij zich met dobbelen, ook op werkdagen en 's morgens vroeg. Baden deed hij steeds overdag, en 's middags at hij zich zo vol dat hij bij het avondmaal niet snel meer gebruikte dan een Matus-appeltje¹²⁸ en een beetje drinken uit de kruik.

Eetfestijnen gaf hij vaak en rijkelijk, maar bijkans in haast: in ieder geval niet tot na zonsondergang en zonder drinkgelag erna. Want tot het moment van slapengaan deed hij niets anders dan wat rondwandelen, ergens apart op zijn eentje.

(22) Zijn drang tot seks was extreem. Voortdurend bedreef hij gemeenschap en hij noemde dat als een soort training 'bed-wrestling'.¹²⁹ En er ging het gerucht dat hij zelf zijn bijvrouwen epileerde en graag zwom tussen de meest ordinaire prostituees.

Een dochter van zijn broer, met wie hij had mogen trouwen toen ze nog heel jong was en die hij uiterst halsstarrig had afgewezen omdat hij nog vernocht was aan Domitia, werd niet lang daarna aan een ander gegeven.¹³⁰ Op dat moment nam hij wel het initiatief en misbruikte haar, en dat terwijl Titus nog in leven was. Korte tijd later, toen ze haar vader én haar man verloren had, beminde hij haar met grote hartstocht en in alle openheid. Ja, hij veroorzaakte zelfs haar dood doordat hij haar dwong tot abortus toen ze zwanger van hem was.¹³¹

Reacties op zijn dood

(23) De moord op Domitianus leidde tot lauwe reacties bij het volk, terwijl de soldaten er heel zwaar aan tilden. Die probeerden hem meteen tot vergoddelijkt uit te roepen en waren ook bereid hem te wreken, zij het dat het ontbrak aan leiders. Kort daarna deden ze dat alsnog, door met grote vasthoudendheid bestraffing te eisen van de mensen achter de moord.¹³²

128 Genoemd naar Gaius Matus, een vriend van Augustus die kookboeken geschreven had.

129 De laat-antieke Aurelius Victor (*De Caesaribus* 11.5) combineert deze aantijgingen met de beroemde anekdote over Domitianus die vliegen vangt (zie n. 21) en verhaalt hoe de keizer, als hij te moe was voor seks, iedereen wegstuurde en op zwermen vliegen ging jagen. Victor heeft net als Suetonius en Dio de 'nog geen vlieg'-grap als clou.

130 Julia was rond 61 geboren en daarmee zo'n tien jaar jonger dan Domitianus. Ze trouwde tijdens de regeerperiode van Vespasianus of Titus met Flavius Sabinus (n. 75 en 86).

131 Geruchten over incest en seksueel misbruik zijn standaard voor 'slechte' keizers. Julia stierf rond 89, en was in januari 90 al vergoddelijkt (*Diva Julia*). Overigens was een relatie tussen een man en de dochter van zijn broer wettelijk toegestaan. De wet was aangepast om het huwelijk van keizer Claudius met zijn nicht Agrippina de Jongere mogelijk te maken.

132 In de loop van 97, onder Nerva, Domitianus' opvolger.

De Senaat daarentegen was juist zeer verheugd. Ja, de Curia vulde zich meteen,¹³³ alsof alle leden daar het eerst wilden zijn, en men nam geen blad meer voor de mond maar stortte over de dode de meest beledigende en bittere scheldkreten uit. En gaf bevel ladders te halen en Domitianus' ereschilden en portretten van de muren te trekken en daar in de zaal op de grond te gooien, en ten slotte besloot men overal op inscripties zijn naam te verwijderen en alle herinnering aan hem teniet te doen.¹³⁴

Een paar maanden voor de moord had een kraai op het Capitool de volgende woorden gesproken: *'All will be well.'*¹³⁵ En natuurlijk was er iemand die dit voorteken wist te duiden, en wel zo:

*Toen onlangs op Tarpeia's rots¹³⁶
een raaf gezeten was,
kon die niet zeggen: 'Het is goed'.
Dus zei hij: 'Het kómt goed.'*

Domitianus zelf zou hebben gedroomd over een bochel, zo wordt verteld: een bult van goud die opkwam achter zijn nek. Dat vatte hij op als een duidelijk voorteken dat de staat na hem in een gelukkiger en gunstiger toestand zou komen te verkeren. En zo geschiedde ook weldra, dankzij de terughoudendheid en matiging van de volgende keizers.¹³⁷

133 Dit is mogelijk, maar niet heel erg waarschijnlijk. De dag van Domitianus' moord (18 september) was tijdens de *Ludi Romani*, een vakantieperiode, en er stonden geen senaatszittingen gepland. Daarnaast hoefden er in september en oktober 'slechts het minimaal aantal leden' in de senaat te zijn (Suetonius, *Augustus* 35). Waarschijnlijk waren er dus niet al teveel senatoren in Rome. Heel gevuld zal de Curia (zie n. 61) niet geweest zijn.

134 Een zogenoemde *damnatio memoriae*. Er zijn veel voorbeelden van inscripties waaruit de naam van Domitianus is weggekrast, of van omgewerkte portretten (vaak tot portretten van Nerva). Plinius beschrijft de vreugde waarmee hij de keizerlijke portretten in stukken sloeg of in brand stak (*Panegyricus* 52, 4-5).

135 Volgens Plinius de Oudere (*NH* 10.121-124) konden sommige vogels, waaronder in ieder geval raven, de menselijke stem nadoen.

136 De Tarpeïsche rots was de steile zuidwestkant van het Capitool. Volgens oud Romeins gebruik, vastgelegd in de Wet van de Twaalf Tafelen, werden misdadigers daar vanaf gegooid.

137 Suetonius, die onder die latere keizers schreef, kon nauwelijks iets anders schrijven.

Cassius Dio

Domitianus

[passages uit boeken 64-67]

Jeugd (verspreide berichten)

(64,22) Na al die gebeurtenissen arriveerde Mucianus¹ en nam de algehele leiding, samen met Domitianus. Hij bracht de jongen ook bij de soldaten en liet hem daar een speech houden, zo klein als hij nog was.²

(65,1) Daarna werd Vespasianus door de Senaat tot keizer uitgeroepen. Titus en Domitianus kregen de titel Caesar.³

(65,2) Terwijl Vespasianus in Egypte was, oefende Mucianus de macht uit, samen met Domitianus. (...) Mucianus en Domitianus maakten velen tot gouverneur of procurator en benoemden prefect na prefect en consul na consul. Kortom, ze handelden in alles als absolute heersers, zodat Vespasianus een keer het volgende bericht aan Domitianus stuurde: ‘Hartelijk dank, beste zoon, dat je mij laat regeren en nog niet hebt afgezet.’⁴

(65,3) Wat Domitianus betreft, vanwege zijn daden en nog meer vanwege zijn projecten (want zijn ambities waren niet gering) werd hij bang voor zijn vader. Daarom bracht hij de meeste tijd door bij de berg Alba⁵ en richtte hij zich daar op zijn liefde voor Domitia, de dochter van Corbulo. Hij had

1 C. Lucius Mucianus was waarschijnlijk rond 22 geboren in Spanje in een senatoriale familie. Hij was consul in 64 en 65, en werd 67 gouverneur van Syrië. In die rol voerde hij vier legioenen aan. Hij was zonder twijfel de belangrijkste bondgenoot van Vespasianus in het Vierkeizerjaar. Hij wordt uitvoerig besproken in Tacitus, *Historiën*, met name 1.10 en 2.5.

2 Domitianus was al achttien jaar. Dio maakt hem hier bewust kleiner dan hij was.

3 ‘Caesar’ was nog geen titel bij de troonsbestijging van Vespasianus. Zie Suet, *Dom.* 1 n. 7.

4 Dezelfde anekdote staat in Suetonius *Dom.* 1 (met n. 11). Maar die noemt Mucianus nauwelijks (*Vesp.* 6 en 13) hoewel hij een cruciale rol speelde in de burgeroorlog. Dio en Tacitus presenteren hem zelfs als mogelijke kandidaat voor het keizerschap. Vespasianus verbleef tijdens een groot deel van de burgeroorlog in Alexandrië. Zo had hij controle over de graantoevoer naar Rome, en maakte hij zijn handen niet vuil aan gewapende strijd in het Italische schiereiland.

5 Domitianus zou daar vooral later veel verblijven en Dio introduceert de Albaanse villa ook later in zijn tekst (67.1, met n. 16). Dio beschrijft hier een relatief korte periode; Flavius Sabinus stierf in december 69, en in oktober 70 was Vespasianus al in Rome.

haar afgenomen van haar man, Lucius Lamia Aelianus en tot een van zijn minnaressen gemaakt. Nadien zou hij haar ook trouwen.⁶

(65,9) Daarna was Vespasianus naar Rome gekomen, waarbij hij Mucianus en anderen had ontmoet in Brindisi, en Domitianus in Benevento.⁷ Die laatste was zich wel bewust van al zijn plannen en daden en had daardoor geen goede moed. Bovendien deed hij soms of hij gek was.⁸

De meeste tijd bracht Domitianus door op het Albaanse buitenverblijf, waar hij allerlei belachelijke dingen deed, zoals vliegen doorsteken met een pen. Dat detail is weliswaar onwaardig voor serieuze geschiedschrijving, maar het laat wel goed zijn karakter uitkomen, en daarom voelde ik me toch gedwongen het op te nemen. En vooral ook omdat hij later als keizer hetzelfde bleef doen. Vandaar ook het niet onaardige antwoord van iemand op de vraag ‘Waar is Domitianus mee bezig?’ Het luidde: ‘Hij zit alleen en heeft geen vlieg bij zich.’⁹

Vespasianus liet zijn zoon vervolgens een toontje lager zingen, terwijl hij alle anderen niet begroette als keizer maar als privépersoon, indachtig zijn vroegere positie.

(65,12) Na de verovering van Jeruzalem kwam Titus terug naar Italië,¹⁰ en vierde samen met zijn vader een triomftocht, rijdend in een wagen. Domitianus, die toen consul was, begeleidde hen op een renpaard.¹¹

(66,26) Het gerucht wil dat Titus door zijn broer is vermoord, omdat hij al eerder door hem was belaagd. Sommige schrijvers melden dat hij stierf door ziekte. Hij zou nog bij leven zijn geweest en er wellicht weer bovenop hebben kunnen komen, toen Domitianus hem in een kist vol sneeuw stopte

6 Zie Suet, *Dom.* 1 n. 10. Aelianus en Domitia hadden bij hun scheiding al een zoon: L. Fundanius Lamia Aelianus.

7 Het is merkwaardig dat Domitianus zijn vader niet verder mee tegemoet kwam. Misschien was Rome nog te onrustig om zonder Flaviër te laten, maar dan was de reis naar Benevento, ca. 240 kilometer ten zuidoosten van Rome, ook al ver. Brindisi ligt op ca. 560 kilometer.

8 Tacitus, *Historiën* 4.86 formuleert het zo: ‘(Hij) sloot zich achter een façade van eenvoud en bescheidenheid volkomen op in zichzelf’. Dio kiest, als zo vaak, een zo negatief mogelijke formulering.

9 Zie Suet, *Dom* 3 n. 21 en 22 n. 129.

10 Hij kwam waarschijnlijk in juni 71 aan.

11 De triomftocht is uitgebreid beschreven in Josephus, *Joodse Oorlog*, 7.132-157. Opvallend is wat Josephus, die tijdens de regeerperiode van Vespasianus schreef, benadrukte: ‘de massaal uitgestroomde menigte raakte uitzinnig van vreugde toen men hen alle drie (Vespasianus, Titus en Domitianus) verenigd en bij elkaar zag (7.120)’. Dat staat in schrill contrast met de negatieve toon van Dio en vooral Suetonius, *Dom.* 2.

‘omdat de ziekte om wat verkoeling vroeg’, met de bedoeling dat hij sneller zou sterven.¹²

Titus leefde nog toen Domitianus te paard wegreed richting Rome, waar hij aankwam in het legerkamp. Daar kreeg hij de titel en macht van keizer, nadat hij de soldaten alles had gegeven wat ook zijn broer destijds had gegeven.¹³

Met zijn laatste adem sprak Titus: ‘Ik heb maar één grote fout gemaakt.’ Wat dat precies was maakte hij niet duidelijk en niemand wist het precies. Wel dacht men aan verschillende dingen. De meest gangbare uitleg is dat hij een verhouding had gehad met Domitia, de vrouw van zijn broer. Ja, dat zeggen sommigen, maar ikzelf denk dat het iets anders is. Namelijk dat hij Domitianus, ondanks de openlijke acties tegen hem die hij had geconstateerd, niet had laten doden, maar liever zelf dat lot onderging onder handen van hem.¹⁴ En dat hij het Romeinse rijk in handen gaf aan een man die zo was als het vervolg van mijn verhaal duidelijk zal maken.

Sociaal profiel

(67,1) Domitianus was niet alleen onverschrokken en opvliegend van aard, maar ook listig en achterbaks. Door die trekken kon hij zowel impulsief reageren als zijn bedoelingen achterhouden. Soms trof hij mensen als een verwoestende bliksemschicht, soms ook deed hij kwaad vanuit zeer voorbedachten rade.¹⁵

Van de goden eerde hij het meest Athena. Daarom vierde hij ook de Panathenaea op grootse wijze, inclusief en van dichters en speechschrijvers en gladiatoren, die hij zowat ieder jaar hield op zijn Albaanse buitenverblijf. Dat was gelegen aan de voet van de berg Alba, waarnaar het was genoemd; Domitianus had het gekozen als een soort burcht.¹⁶

12 Dio is een stuk negatiever dan Suetonius. Misschien is dit een teken dat Domitianus' reputatie in de loop der jaren slechter geworden was. Het sterk afkoelen van zieken was gebruikelijk in Rome, en lijkt Augustus geholpen te hebben tijdens een ziekte in 23 v.Chr., zoals Dio zelf elders in zijn werk (55.30) schrijft.

13 In de derde eeuw, waarin Dio schrijft, was het duidelijk dat de echte macht bij soldaten lag en zochten keizers in Rome meteen de steun van met name de pretorianen. Het is mogelijk, maar niet heel waarschijnlijk, dat Domitianus dat in de eerste eeuw ook al deed. Maar de titel *Augustus* en de bijbehorende macht kon alleen de senaat hem geven. Vgl. Suetonius, *Dom.* 2 n. 17.

14 Suetonius (*Titus* 10) noemt een verhouding tussen Titus en Domitia als de meest waarschijnlijke ‘fout’, maar geeft ook aan dat onduidelijk zal blijven wat Titus bedoelde. Dio's verklaring is, zoals vaak in zijn tekst, zo negatief mogelijk over Domitianus.

15 De Domitianus die Suetonius beschrijft bedwingt zijn ware karakter nog met regelmaat (zie *Dom.* n. 23). Bij Dio gedraagt hij zich al vanaf zijn jeugd wreed en tiranniek.

16 Suetonius, *Dom.* 10 met nn. 33-34.

Voor geen mens voelde hij echte liefde, behalve voor een paar vrouwen.¹⁷ En hij deed altijd of hij genegenheid had voor de persoon die hij het liefst wilde laten afmaken. Hij betoonde zich zeer trouweloos, ook jegens degenen die hem een dienst bewezen of hielpen bij de vreselijkste daden. Als mensen hem veel geld bezorgden of veel anderen valselijk aanklaagden, ruimde hij hen zonder meer uit de weg. En dan vooral slaven die informatie leverden tegen hun meesters.

Als zulke lieden zilver kregen en ereblijken en mooie ambten naast hemzelf, leefden ze toch ook niet in groter eer dan de rest, en ook niet veiliger. Juist hun eigen daden, waartoe ze door Domitianus waren aangezet, werden hun dan fataal. Hij wilde namelijk dat het zou lijken dat het onrecht helemaal aan hun kant was.

Vanuit hetzelfde idee liet hij een keer verkondigen dat wanneer een keizer valse aanklagers niet straft, hij die zelf zo maakt.¹⁸

(2) Zo gedroeg hij zich jegens allen, gedurende zijn hele regering. Maar hij overtrof zichzelf nog ruim in de omgang met vrienden van zijn vader en broer: hun bezorgde hij oneer of de ondergang. Formeel liet hij wel afkondigen dat hij alles erkende wat zij van hen of andere keizers hadden gekregen, maar dat was alleen maar voor de show. Hij haatte hen namelijk, omdat ze niet al zijn vele en misplaatste verzoeken hadden ingewilligd, en ook omdat ze in een bepaalde eer hadden gestaan.¹⁹ Want iedereen die bij zijn vader en broer meer dan gewone mensen geliefd was geweest of invloed had gehad, beschouwde hij als vijand.

Vandaar ook een besluit dat hij nam toen hij verliefd werd op Earinus, een eunuch. Omdat ook Titus enorm gecharmeerd was geweest van castraten,

17 Dio noemt later (67.3) zijn vrouw Domitia en nicht Julia (zie ook Suetonius, *Dom.* 22 met n. 130) met naam.

18 Suetonius, *Dom.* 9 gebruikt hetzelfde citaat (met n. 63) als voorbeeld van positief gedrag. Dit toont opnieuw het verschil in de strekking van de teksten van Dio en Suetonius. De laatste zet een veel genuanceerder beeld neer. De Domitianus van Suetonius weet wat goed gedrag is, maar handelt er later in zijn regeerperiode, als hij zijn ware aard niet langer weet te verhullen, niet naar. Bij Dio is Domitianus vanaf het begin een wrede tiran.

19 Dio misleidt hier ten dele. Aan het begin van de regeerperiode van Domitianus hielden veel vrienden van Vespasianus en Titus belangrijke posities in de senaat of als leden van de keizerlijke adviesraad (*consilium*), waaronder de ook door Dio genoemde L. Julius Ursus (67.3 met n. 24) of de door Suetonius genoemde Arrecinus Clemens (Suetonius, *Dom.* 11 met n. 78). In de loop van de regeerperiode, met name na 87, lijkt de situatie voor veel van die voormalige vrienden veranderd te zijn, met een groot aantal aantoonbare executies. De paranoia die Dio later schetst lijkt te kloppen, maar was niet specifiek gericht op vrienden van Vespasianus en Titus, en zeker niet vanaf het begin van de heerschappij: A. Galimberti, 'The Emperor Domitian', in A. Zissos (red.), *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome* (Malden [MA] – Oxford 2016), 92-108; 95-6.

vaardigde hij een verbod uit: geen man in het Romeinse rijk mocht nog worden gecasteerd. Zo wilde hij nog afbreuk doen aan het beeld van Titus.²⁰

In het algemeen zei hij vaak dat keizers die weinig mensen straffen niet goed zijn maar geluk hebben.

Dezelfde Domitianus trok zich niets aan van lofprijzingen aan het adres van Titus omdat die nooit een senator had laten executeren,²¹ en evenmin van de veelvuldige besluiten van de Senaat dat het geen keizer was toegestaan een van haar leden te doden. (Ja, het was voor de senatoren een groot verschil of hij op eigen houtje een van hen uit de weg ruimde of via henzelf... Alsof iemand bij machte was om tegen te spreken of een veroordeling te weigeren)!

Sommigen prezen Titus inderdaad, zij het niet binnen gehoorsafstand van Domitianus. Dat zou namelijk een even grote 'fout' zijn geweest als hem in zijn gezicht te beledigen. Maar <...>²², want hij wist dat zij dat heimelijk deden.

En er was nog een schijnvertoning. Hij speelde namelijk zelf dat hij van zijn broer hield en om hem rouwde. Onder tranen sprak hij de grafrede op hem uit en nadrukkelijk wilde hij hem opgenomen zien onder de vergoddelijkten. Allemaal komedie, want hij wilde precies het tegendeel.²³ Tja, hij cancelde zelfs de paardenraces op Titus' verjaardag. Niemand kon veilig delen in zijn verdriet of vreugde, zonder het risico in te gaan tegen zijn gevoelens ofwel hem te ontmaskeren als hypocriet.

(3) Zijn vrouw Domitia wilde hij ter dood brengen vanwege overspel, maar dit werd hem ontraden door Ursus. Daarop scheidde hij van haar, nadat hij de acteur Paris omwille van haar had laten doden, midden op straat.²⁴ En toen veel mensen op die plek bloemen en geurwerk aanbrachten als ereblijk, gaf hij bevel hen allemaal te executeren. Daarna leefde hij met zijn eigen

20 Vergelijk Suetonius, *Dom.* 7 met n. 45. De hofdichters Martialis (9.11-13, 16-17, 36) en Statius (*Silvae* 3.4) noemen Flavius Earinus, een slaaf die oorspronkelijk uit Pergamum kwam, regelmatig. Hij was duidelijk een favoriet van de keizer.

21 Titus zou toen hij keizer en daarmee opperpriester (*pontifex maximus*) werd gezworen hebben niemand te doden (Dio 66.19 en Suetonius, *Titus* 9), maar Suetonius, die kritischer over Titus schrijft, meldt (*Titus*, 6) hoe hij als Pretoriaanse prefect persoonlijk de ex-consul Aulus Caecina doodde.

22 De tekst is hier onvolledig. Een gangbare suggestie is dat hier 'hij haatte hen' gestaan zal hebben.

23 Domitianus zal er op gestaan hebben dat Titus vergoddelijkt werd. Dat was een politieke noodzaak (zie Suetonius, *Dom.* 2 met n. 20). Wat hij het liefst wilde valt niet te achterhalen. Dio schrijft vaker bij positief gedrag van Domitianus dat eigenlijk iets anders had willen doen en handhaaft zo de negatieve teneur van zijn tekst.

24 Suetonius beschrijft de affaire ook (*Dom.* 3 met n. 22 en *Dom.* 10 met n. 65). Dio noemt L. Julius Ursus, die al onder Vespasianus en Titus belangrijke functies had gehad, hier nog als adviseur. Ursus viel later uit de gratie (Dio 67.4) maar overleefde Domitianus en was nog twee keer consul onder Trajanus.

nicht (te weten Julia) als vrouw, zonder de relatie echt verborgen te houden. Later verzoende hij zich op verzoek van het volk met Domitia maar zette de verhouding met Julia evengoed voort.²⁵

Veel van de meest vooraanstaande mannen liet hij met allerlei aanleidingen verdwijnen, deels door moord en deels door verbanning. # Ja, heel wat mensen dwong hij tot vertrek uit Rome en elimineerde hij, en in een flink aantal gevallen zorgde hij ervoor dat zij op een of andere manier zichzelf doodden, zodat hun lot iets van eigen keuze zou lijken, niet van dwang.

Zelfs de Vestaalse Maagden spaarde hij niet, maar hij trof sancties tegen hen vanwege verkeer met mannen. Daarover wordt ook het volgende verteld. De ondervraging van de Vestalinnen was grof en hardhandig, en veel vrouwen werden in staat van beschuldiging gesteld en gestraft. Een van de hogepriesters, Helvius Agrippa kon daar niet tegen. Hij werd onwel, midden tijdens de bespreking, en overleed.²⁶

Domitianus ging er ook prat op dat hij de Vestaalse Maagden die verkeer met mannen had gehad niet levend liet begraven, zoals de gewoonte was, maar op een andere manier ter dood liet brengen.²⁷

Campagnes en bestuur

Daarna trok hij op richting Gallië. Na plundering van enkele met Rome verbonden stammen aan de overzijde van de Rijn voelde hij zich heel wat, alsof hij iets groots had verricht, en gaf hij de soldaten extra soldij, misschien vanwege die overwinning.²⁸ Want de vijfenzeventig drachmen die ieder ontving verhoogde hij tot honderd. Later kreeg hij daarvan spijt. Vervolgens reduceerde hij niet het bedrag maar het aantal soldaten. Beide maatregelen

25 Zie Suetonius, *Dom.* 22 met n. 131 en n. 56.

26 L. Helvius Agrippa was proconsul van Sardinië in 68/69. De ondervraging zal in het bijzijn van de priesters (*pontifices*) hebben plaatsgevonden, waarschijnlijk in de Regia, die direct naast de tempel van Vesta op het Romeinse Forum stond.

27 Dit is een opvallend verschil met de interpretatie van Suetonius (8 met n. 55), die aangeeft dat Domitianus aan het begin van zijn heerschappij nog een 'clemente' doodstraf geeft, maar later Cornelia levend begraaft.

28 Dit gaat over de strijd van Domitianus tegen de Chatti, die in 82 of 83 plaatsvond. De Chatti hadden geen verbond met Rome. Volgens Domitianus' tijdgenoot Frontinus deed de keizer alsof hij naar Gallië trok voor een census, om de Chatti niet te alarmeren voor de op handen zijnde strijd (*Strategemata* 1.1.8). Een in 2003 gevonden militair diploma maakt duidelijk dat Frontinus in 82/83 gouverneur van Germania Inferior was, en dus ooggetuige van Domitianus' acties tegen de Chatti: W. Eck/ K. Pangerl 'Sex. Iulius Frontinus als Legat des niedergermanischen Heeres. Zu neuen Militärdiplomen in den germanischen Provinzen' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 148 (2003), 205-219.

brachten grote schade toe aan de staat. Door zijn toedoen waren er namelijk niet genoeg manschappen om de staat te verdedigen, terwijl ze wel een enorme kostenpost vormden.²⁹

(4) Ook ging hij op campagne naar Germanië. En zonder ook maar iets van oorlog te hebben gezien keerde hij weer naar huis.³⁰ Naar aanleiding hiervan werd hem van alles verleend – maar waarom zou ik dat opnoemen? Zo ging het ook steeds bij soortgelijke keizers: vooral niet te weinig of te klein, want dan gingen ze maar denken dat ze door de mand vielen en werden ze kwaad...³¹ Maar Domitianus had als ergste eigenschap ook nog dat hij geveild wilde worden, en daarbij gelijkelijk afkeer voelde voor wie hem wel en niet naar de mond praatte. Want de ene groep verdacht hij van stroopsmeerderij, de andere van minachting.

Niettemin speelde hij tevredenheid met de Senaat vanwege de ereblijken waartoe die had besloten. Maar Ursus liet hij bijna ter dood brengen omdat die geen blijdschap betoonde met Domitianus' successen. Op verzoek van Julia benoemde hij hem vervolgens tot consul.³²

In zijn waanzin liet hij zich echter nog veel meer aanleunen. Tien jaar achtereen liet hij zich kiezen tot consul, en hij werd ook censor voor het leven, als eerste en enige van alle keizers en niet-keizers.³³ Daarbij kreeg hij het voorrecht om elke keer dat hij het Senaatsgebouw betrad vierentwintig lictoren in te zetten en triomfkledij te dragen.³⁴

Oktober hernoemde hij tot 'domitianus', omdat hij in die maand geboren was.³⁵

Bij de wagenrenners stelde hij twee nieuwe clubs in, die hij de Gouden en de Purperen noemde.³⁶

De toeschouwers gaf hij vaak presentjes via 'balletjes'. En op een keer onthaalde hij hen op een banket terwijl ze gewoon op hun plaats bleven zitten, en schonk hun 's avonds ook wijn, die dan op vele plekken rijkelijk

29 Zie Suetonius, *Dom.* 12 met n. 81

30 Frontinus (*Strat.* 2.3.23) meldt nadrukkelijk dat Domitianus in de strijd tegen de Chatti zelf succesvol zijn troepen aanvoerde.

31 Dio verwijst hier naar andere keizers die hij negatief beschrijft en die veel militaire eerbewijzen claimden, zoals Caligula, Nero en Commodus.

32 In 84. Zie boven n. 24.

33 Domitianus was vaak consul, maar niet uitzonderlijk vaak voor een Flavische keizer (Suetonius, *Dom.* 13 met n. 93). Tussen 82 en 90 was hij negen jaar achter elkaar consul.

34 Zie Suetonius, *Dom.* 14 met n. 101.

35 Zie Suetonius, *Dom.* 13 met n. 95.

36 Zie Suetonius, *Dom.* 7 met n. 44.

vloeide.³⁷ De grote massa vond dat natuurlijk prachtig, maar machtige mannen werd het fataal. Want omdat Domitianus geen middelen had om een en ander te bekostigen liet hij tal van mannen ter dood brengen.³⁸ Daartoe daagde hij sommigen voor de Senaat, terwijl hij anderen zelfs aanklaagde in afwezigheid. Het ging zo ver dat hij bepaalde mensen verraderlijk uit de weg ruimde door vergiftiging.

Veel aan Rome schatplichtige volkeren kwamen in opstand doordat ze met geweld werden gedwongen tot betaling. Dat gold bijvoorbeeld voor de Nasamones.³⁹ Zij brachten de belastinginners om, en toen Flaccus, de gouverneur van Numidië,⁴⁰ tegen hen optrok versloegen ze hem en plunderden zelfs zijn kamp. Maar daar troffen ze allerlei voorraden aan, waaronder wijn, en ze lieten zich vollopen en vielen in slaap. Flaccus merkte dat en viel aan. Hij wist ze allemaal te vernietigen en doodde ook de niet-strijders. Domitianus ging prat op die prestatie en zei in de Senaat: ‘Nasamones bestaan niet meer. Dat heb ik verhinderd.’

Intussen wenste hij namelijk ook als god te worden beschouwd, en als hij ‘meester’ werd genoemd en ‘god’ voelde hij zich enorm trots. Die benamingen hanteerde men niet alleen in toespraken maar ook in geschreven teksten.⁴¹

(6) De grootste oorlog in die tijd voerden de Romeinen met de Daciërs. Hun koning was toen Decebalus, die zeer bedreven was in theorie en praktijk van de oorlogsvoering.⁴² Hij koos altijd het goede moment voor de aanval en zag ook wanneer het tijd was om zich terug te trekken; hij wist goed gebruik te maken van een overwinning en ook goed om te gaan met een nederlaag. Zodoende was hij een volwaardige tegenstander van de Romeinen, en dat bleef hij geruime tijd. (Ik spreek hier van Daciërs, de naam die zij zelf hanteren en ook de Romeinen, terwijl ik wel weet dat sommige Griekse auteurs hen Geten noemen, al dan niet correct.

37 Misschien het publieke maal tijdens het Zevenheuvelenfeest dat Suetonius (*Dom.* 4) ook noemt. Maar Domitianus gaf meer grootse banketten, zoals ook in Dio's tekst (67.8) te lezen valt.

38 Om daarna hun vermogen in te kunnen nemen. Maar Dio overdrijft de financiële problemen die Domitianus had schromelijk: Suetonius, *Dom.* 12 met n. 81.

39 Een nomadisch volk in antiek Libya.

40 Gnaeus Suellius Flaccus was keizerlijk legaat van het in Numidië gelegerde *Legio III Augusta* in 86-87.

41 Zie Suetonius, *Dom.* 13 met n. 91.

42 Decebalus was de laatste koning van Dacië, van 87-106. Na de strijd met Domitianus consolideerde hij zijn positie totdat Trajanus in 98 keizer werd. Die wist Decebalus tot twee keer toe te verslaan (in 102 en 105). In 106 pleegde Decebalus zelfmoord. Decebalus was niet de aanvoerder van de eerste aanvallen, maar werd pas in 86/87 de grote tegenstander die Dio vanaf het begin van hem maakt: E.L. Wheeler, 'Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan and Strategy on the Danube. Part I', *Journal of Military History* 74 (2010), 1185-1227; 1219.

Want de Geten die mij bekend zijn wonen achter de Haemus, langs de Donau.)⁴³

Domitianus trok op campagne tegen hen op. Hij nam echter niet actief deel aan de oorlog maar bleef achter in een stad in Moesië, waar hij zoals gebruikelijk erop los leefde.⁴⁴ Want hij was niet alleen wars van lichamelijke inspanningen en lafhartig, maar ook mateloos en liederlijk tegenover vrouwen en jongens. Zo zond hij dan anderen om de oorlog te leiden en kwam er voor het grootste deel slecht vanaf.

Decebalus, de Dacische koning, zond onderhandelaars naar Domitianus, met de belofte van vrede. Daarop stuurde Domitianus Fuscus uit met een grote troepenmacht. Toen Decebalus daarvan hoorde zond hij opnieuw een delegatie, nu met een bewust provocerende verklaring: als elke Romein ervoor koos jaarlijks twee obolen aan Decebalus te betalen zou hij vrede met hem sluiten. Zo niet, dan werd het oorlog en zou hij ze allemaal een hoop ellende bezorgen.⁴⁵

(...) toen de soldaten die met Fuscus op campagne waren geweest hem vroegen hen te leiden.

(7¹) Domitianus wilde zich wreken op de Quadi en Marcomani omdat ze hem geen steun hadden verleend tegen de Daciërs. Hij ging ook naar Pannonië om oorlog tegen hen te voeren.⁴⁶ Een tweede groep gezanten die met een vredesvoorstel kwamen liet hij doden.

43 Dio volgt hier de Augusteïsche geograaf Strabo (7.3.12-13) die de Griekse historiografie beschrijft. Hij benoemt de Daciërs en Geten als verschillende groepen, met de Daciërs in het westen van de regio richting Germania, en de Geten in het oosten richting de Pontus.

44 Dio benadrukt weer dat Domitianus zelf niet meevocht (zie boven n. 30). De eerste reactie van Domitianus op de Dacische aanvallen was in 85 (zie Suetonius, *Dom.* 6 met nn. 40-41).

45 Decebalus was niet de aanvoerder van de campagne waarin Sabinus en Fuscus sneuvelden. Waarom zou hij dan gaan onderhandelen? Dat de Daciërs na onverwachte nederlaag van Fuscus eisen stelden is waarschijnlijk, en mogelijk versimpelt Dio het verhaal door Decebalus als enige tegenstander te noemen. Een alternatieve reconstructie is dat Decebalus in deze periode probeert de alleenheerschappij over Dacië te krijgen, en dat dit inzet van de onderhandelingen was. Dat zou de uiteindelijke uitkomst van de strijd, met Decebalus als door Rome erkend heerser en vrede aan het front een goede oplossing voor Domitianus en Decebalus maken: E.L. Wheeler, 'Rome's Dacian Wars: Domitian, Trajan and Strategy on the Danube. Part II', *Journal of Military History* 75 (2011), 191-219, 210-211.

46 Deze gebeurtenissen vinden plaats in 89, na de opstand van Saturninus, die Dio pas in 67.11 bespreekt, terwijl hij verder redelijk chronologisch werkt. Waarschijnlijk is dit fragment, net als 7², op de foute plaats van het manuscript ingevoegd.

(6⁴) Na verlies gaf hij de schuld aan de generaals. Alle successen claimde hij namelijk zelf, al had hij er niets aan gedaan, maar mislukkingen rekende hij steeds anderen aan, ook al waren die het gevolg van orders die hij had gegeven. Ja, hij haatte mensen die ergens in slaagden en hij werd kwaad als hun acties mislukten.

(7²) Toen Domitianus was verslagen door de Marcomani en moest vluchten zond hij in allerijl bericht naar Decebalus, de Dacische koning, en bracht hem ertoe een vredesverdrag te sluiten. Dat had hij de ander zelf eerder niet gegeven, ondanks veelvuldige verzoeken. Decebalus accepteerde een pact omdat hij het zwaar te verduren had gehad, maar hij kwam niet zelf naar de onderhandelingen met Domitianus.⁴⁷ Daarvoor zond hij Diëgis⁴⁸ met de mannen: deze moest de wapens en krijgsgevangenen, ‘de enige die hij had’, overdragen.

Zodra dat gebeurd was zette Domitianus Diëgis een diadeem op het hoofd, alsof hijzelf nu werkelijk de overhand had gehad en in staat was de Daciërs zomaar een koning te geven.⁴⁹ Ook schonk hij de soldaten ereblijken en geld, en hij zond van alles naar Rome alsof hij had gezegevierd, waaronder de gezanten van Decebalus en een brief van de koning, naar hij beweerde. Het was een vervalsing, zo werd gezegd.

Daarna luisterde hij de feestelijkheden op met allerlei attributen voor een triomftocht.⁵⁰ Maar die kwamen niet uit buitgemaakte spullen. Integendeel, Domitianus, had extra kosten gemaakt bij het vredesverdrag: hij had Decebalus per direct grote sommen geld gegeven plus vaklui in allerlei civiele en militaire technieken, met daarbij de belofte dat hij steeds grote sommen zou blijven geven. Nee, het was allemaal keizerlijk huisraad. Want hij gebruikte steeds alles bij wijze van oorlogsbuit: het hele rijk had hij tot slaaf gemaakt.

(8) Er werden hem zoveel ereblijken toegekend dat bijna de hele wereld waarover hij regeerde vol kwam te staan met portretten en standbeelden van hem, zilveren en gouden. Verder gaf hij een schouwspel dat veel geld

47 Deze passage vindt plaats in 89, nadat Tettius Julianus in 88 een grote overwinning voor Rome behaalde. Een verdrag was dus in het belang van Decebalus, zeker als zijn positie in Dacië niet onomstreden was (zie n. 45). Voor Domitianus was rust aan het front ook voordelig, na de opstand van Saturninus en gevechten tegen de Quadi en Marcomanni.

48 De broer van Decebalus.

49 Na de overwinning van Julianus had Rome de overhand, en het erkennen van een lokale koning als een soort ‘vazalvorst’ was voor Rome niet ongebruikelijk. Nero had met Tiridates van Armenië hetzelfde gedaan.

50 Het gaat hier om de dubbele triomf van november/december 89 over de Chatti en Daciërs (Suetonius, *Dom.* 6 met n. 41).

kostte, maar waarover we niets hebben vernomen dat hier vermeldenswaard is, behalve dat bij het hardlopen ook meisjes meededen.⁵¹

Later hield hij in het kader van triomfvieringen nog talrijke wedstrijden. Zo organiseerde hij in de Circus infanteriegevechten en cavalerieslagen, en hield hij ergens op een nieuwe plek een schepenstrijd. Bij die laatste kwamen bijna alle deelnemers om het leven, en ook heel wat toeschouwers. Toen het namelijk enorm ging regenen en stormen mocht niemand van hem bij het schouwspel weggaan.⁵² Zelf trok hij een dikke wollen mantel aan, maar de toeschouwers mochten niet wisselen van kleding, en als gevolg daarvan werden flink wat mensen ziek en stierven. Bij wijze van troost daarvoor gaf hij het publiek een banket op staatskosten, dat heel de nacht duurde. Geregeld liet hij ook wedstrijden 's nachts houden, en soms liet hij dwergen vechten tegen vrouwen.⁵³

(9) Aldus onthaalde hij het volk. Een andere keer deed hij dat met de voornaamste senatoren en ridders als volgt. Hij liet een ruimte klaarmaken die aan alle kanten totaal zwart was (plafond, muren, bodem) met op de vloer kale ligbedden in dezelfde kleur.⁵⁴ Vervolgens liet hij zijn gasten binnengaan, 's avonds laat, zonder dienaren.

Eerst liet hij naast ieder een zerk neerzetten als voor een graf, met daarop de naam van de betrokkene en met een klein lampje eraan zoals die in grafkamers hangen. Dan volgden mooie naakte slavenjongens, eveneens zwart geschminkt: ze kwamen binnen als geesten, cirkelden rond de gasten in een griezelige dans en gingen dan zitten bij hun voeten. Daarna werd de gasten alles voorgezet wat normaal bij dodenoffers wordt gebruikt, maar dan zwart en in zwart vaatwerk.

Het gevolg was dat iedereen zonder uitzondering bang was en beefde: elk moment kon hem de keel worden doorgesneden, was de verwachting. En dat eens te meer omdat bij alle gasten doodse stilte heerste alsof ze al gestorven waren, terwijl Domitianus zelf de hele tijd alleen maar sprak over doden en over moord en doodslag.

Ten slotte liet hij hen gaan. Maar eerst had hij hun dienaren laten vertrekken die voor de deur hadden staan wachten, en hij droeg de gasten over aan anderen die zij niet kenden, in wagens of op draagstoelen. Daardoor bezorgde hij hun nog veel grotere angst. En amper was ieder thuis en kwam

51 De Capitolijsne Spelen van 86. Ook Suetonius (*Dom.* 4) meldt dat er een race voor meisjes was.

52 Suetonius, *Dom.* 4 met nn. 25 en 29.

53 Ook Domitianus' tijdgenoot Statius (*Silvae* 1.6, 55-60) beschrijft een gevecht tussen vrouwen en dwergen. Dio beschrijft Domitianus negatief, maar dat wil niet zeggen dat hij zomaar zaken verzint. Vgl. Martialis, *Ep.* 14.213.

54 Romeinen aten op ligbedden, maar normaal gesproken bedekt met matras of kussens.

een beetje op adem, of hij kreeg bericht dat er ‘iemand van Augustus’ was. Nu leek het afgelopen, nu was het einde echt nabij... Op dat moment bracht iemand de zerk binnen, die van zilver bleek, gevolgd door anderen met andere spullen van bij het diner, steeds vervaardigd van de kostbaarste materialen. En ten slotte dan de slavenjongen die ieders huisgeest had voorgesteld, nu schoongewassen en mooi uitgedost (...). Zo kregen ze dus hun cadeaus: nadat ze de hele nacht angsten hadden uitgestaan.

Dit waren dan Domitianus’ triomfvieringen. Of zoals de mensen het zeiden: dit waren zijn dodenoffers voor alle overledenen in Dacië en in Rome.⁵⁵

Ook in die tijd liet hij enkele vooraanstaanden vermoorden.⁵⁶ Toen iemand het lijk van een van hen begroef onteigende hij de man in kwestie, omdat het slachtoffer op diens terrein was gestorven.

(10) Tijdens de Dacische oorlog deden zich ook de volgende vermeldenswaardige feiten voor. Julianus,⁵⁷ de man die door de keizer was belast met de oorlogvoering nam een aantal goede maatregelen. Zo besloot hij dat de soldaten hun eigen naam en die van hun centurio op hun schild moesten schrijven. Op die manier zou beter te zien zijn wie een goede of slechte daad beging.

Bij Tapae⁵⁸ raakte hij slaags met de vijand, en hij doodde zeer velen van hen. Een van hen, Vezinas, de tweede man achter Decebalus,⁵⁹ was niet bij machte levend te vluchten en viel daarom opzettelijk neer en hield zich dood. Zo bleef hij verborgen en kon hij ’s nachts vluchten.

Decebalus werd bang dat de Romeinen als grote winnaars nu ook zouden optrekken tegen zijn paleis. Daarom besnoeide hij alle bomen ter plaatse en rustte de kale stammen uit met wapenring. Doel was dat de Romeinen hen zouden aanzien voor soldaten en zich uit angst zouden terugtrekken. En zo geschiedde.

55 Wie er precies in Rome overleden waren is onduidelijk. Of combineert Dio hier de formele triomf van 67.7² met de ‘festiviteiten’ voor volk en senatoren en zijn de doden in Rome de mensen die de keizer had laten executeren?

56 De chronologie van de tekst is niet helemaal duidelijk. Na de triomf van 89? Maar direct hierna bespreekt Dio de campagne van Tettius Julianus in 88.

57 L. Tettius Julianus was legioenscommandant in Viminacium (Moesia) in 68-69 en vanaf 87 gouverneur van Moesia Superior.

58 Het huidige Zeicani (Roemenië). Tapae was een versterkte nederzetting dicht bij Sarmizegetusa, de hoofdstad van de Daciërs.

59 Dio is de enige antieke auteur die deze naam noemt.

De laatste jaren

(5¹) Chariomerus, de koning van de Cherusci,⁶⁰ was door de Chatti verdreven uit zijn rijk vanwege zijn vriendschap met de Romeinen. In het begin riep hij hulp in van anderen en werd zijn terugkeer een succes. Later werd hij door hen in de steek gelaten omdat hij gijzelaars aan de Romeinen zond, en wendde hij zich als smekeling tot Domitianus. Militaire steun kreeg hij niet, wel geld.

(11) Een zekere Antonius, destijds gouverneur van Germanië, kwam in opstand tegen Domitianus, en werd verslagen en vernietigd door Lucius Maximus.⁶¹ Voor die zege verdient de man geen speciale lof (veel anderen behaalden onverwachte zeges, en deze zege was deels ook het werk van de soldaten), wel voor iets anders. Alle documenten die men aantrof in de archiefkisten van Antonius liet hij verbranden, om te voorkomen dat iemand op grond daarvan valselijk kon worden aangeklaagd.⁶² Dat vond hij belangrijker dan zijn persoonlijke veiligheid. Ik zie niet hoe ik hem daarvoor passende lof kan zingen!

Maar Domitianus vond daarin een goed excuus en ging ook zonder documenten over tot executies. Hoeveel mensen hij doodde valt niet te zeggen.

Het totale aantal terechtstellingen onder Domitianus is onmogelijk te achterhalen. Ja, hij keurde ook zelf zijn beleid af: hij wilde namelijk dat er geen enkele herinnering zou blijven aan de ter dood gebrachten en verbood hun namen in officiële akten te vermelden. Zelfs de Senaat bracht hij er niet van op de hoogte wie er uit de weg waren geruimd. Wel zond hij de hoofden van de slachtoffers, evenals dat van Antonius, naar Rome, waar hij ze liet aanbrengen op het forum.⁶³

60 De Cherusci waren een Germaanse stam, beroemd geworden door de overwinning van hun leider Arminius op de legioenen van Varus in 9 n.Chr. De naam Chariomerus is alleen bij Dio overgeleverd.

61 In januari 89 kwam Lucius Antonius Saturninus in opstand. Hij was gouverneur van Opper-Germanië en had vier legioenen onder zijn bevel. Dat maakte deze opstand een serieuze dreiging voor Domitianus. Maar Saturninus werd verrassend snel verslagen door Aulus Bucius Lappius Maximus, de gouverneur van Neder-Germanië. Domitianus maakte Maximus daarna gouverneur van Syrië, en in 95 consul.

62 Het verbranden van de correspondentie van een overwonnen tegenstander om diens medestanders te beschermen is een Romeins standaardvoorbeeld van moreel goed gedrag: J. Howley, 'Book-Burning and the Uses of Writing in Ancient Rome: Destructive Practice between Literature and Document' *Journal of Roman Studies* 107 (2017), 213-236; 221-222.

63 Het lijkt contraproductief om de namen van slachtoffers geheim te houden maar hun hoofden op het Forum te plaatsen. Misschien ging het alleen het hoofd van Antoninus, als aanstichter van de opstand?

Eén jongeman, Julius Calvaster, die krijgstribuun was geweest in de hoop langs die weg senator te worden, wist zich te redden op een heel merkwaardige manier. Toen er bewijzen kwamen dat hij veelvuldig alleen met Antonius was geweest en hij niet wist hoe hij een aanklacht wegens samenzwering anders kon afschudden, zei hij dat ze 'erotisch verkeer' hadden gehad. Hij leek ook werkelijk iemand die erotische verlangens wekte. Aldus kwam hij vrij.⁶⁴

Ik noem nog een laatste gebeurtenis uit die periode, en dan houd ik op. Lusianus Proculus,⁶⁵ een oude senator die veelal verbleef op zijn landgoed, was met Domitianus mee weggetrokken uit Rome, noodgedwongen, om niet de indruk te wekken dat hij de keizer in diens uur van gevaar in de steek liet en daarvoor een doodvonnis zou krijgen. Zodra het goede nieuws kwam nam hij het woord. 'U hebt gezegevierd, waarde keizer,' zei hij, 'zoals ik steeds heb gebeden! Schenkt u mij nu dan terug aan mijn buitenverblijf.' Daarop verliet hij Domitianus en keerde terug naar zijn terrein. Sindsdien heeft hij hem nooit meer bezocht, terwijl hij toch nog geruime tijd leefde.

In die dagen waren er mensen die het volgende deden. Ze bestreken naalden met gif en prikten daarmee anderen naar believen. Velen die dit overkwam stierven zonder iets te merken, en dit gebeurde niet alleen in Rome maar zo ongeveer overal ter wereld.

(12) Ulpius Trajanus en Acilius Glabrio, de consuls in die tijd, kregen naar verluidt dezelfde voortekens te zien.⁶⁶ Voor Glabrio kondigden ze zijn ondergang aan, maar voor Trajanus het begin van zijn keizerschap.

Onder de rijken werd een groot aantal mannen en vrouwen bestraft voor echtbreuk. Bij een aantal vrouwen was Domitianus zelf de echtbreker geweest. Ook om andere redenen werden velen beboet of ter dood gebracht. Een vrouw kwam voor het gerecht en kreeg de doodstraf omdat ze zich had uitgetkleed bij een portret van Domitianus,⁶⁷ iemand anders vanwege contact met astrologen.

64 Suetonius, *Dom.* 10 met n. 77.

65 Lusianus Proculus. Zijn zoon Sex. Lusianus Proculus was waarschijnlijk de laatste door Domitianus benoemde gouverneur van Opper-Germanië. Blijkbaar bleef de familie op goede voet met de keizer: P. Weiß, 'Ein neuer Legat Domitians von Germania superior in einem Militärdiplom: Sex. Lusianus Proculus', *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik* 147 (2004), 229-234.

66 Marcus Ulpius Trajanus, de latere keizer, en Manlius Acilius Glabrio waren samen consul in de eerste helft van 91 n.Chr. Wat precies de voortekens waren die zij beiden te zien gekregen zouden hebben is onbekend. Gezien de uiteindelijke dood van Glabrio (zie onder, 67.14) zou iets met een leeuw goed mogelijk zijn.

67 Dio houdt van dit soort anekdotes, en meldt ook (78.15.10) hoe Caracalla een jonge man veroordeeld zou hebben omdat hij een munt met het keizerlijk portret erop een bordeel mee had ingenomen.

Onder de velen die toen om het leven kwamen was ook Mettius Pomposianus. Eerder had Vespasianus de man geen kwaad gedaan toen hij bij gerucht hoorde dat de man keizer zou worden, maar hem zelfs eer bewezen. 'Hij zal mij vast herinneren,' had hij gezegd, 'en mij op zijn beurt eer bewijzen.' Domitianus had hem daarentegen eerst verbannen naar Corsica en bracht hem nu ter dood. De aanklacht was dat hij een kaart van de hele wereld had staan op de muren van zijn slaapkamer, en ook dat hij speeches van koningen en andere belangrijke mannen, zoals beschreven bij Livius, had geëxcerpeerd en geregeld las.⁶⁸

De sofist Maternus liet hij doden omdat die als retorische oefening iets had gezegd tegen tirannen.⁶⁹

Domitianus zocht persoonlijk contact met aanstaande aanklagers of getuigen, en hielp dan mee bij het bedenken en formuleren van alles wat gezegd diende te worden. Vaak praatte hij ook met gevangenen, zonder anderen erbij. Hij hield dan hun boeien zelf in zijn handen. Want anderen vertrouwde hij niet toe wat daarbij gezegd zou worden, en voor die gevangenen was hij zelfs bang als ze geboeid waren.

(5²) Toen in Moesië de Lygiërs in oorlog waren verwikkeld met een aantal Suebi, zonden ze een gezantschap naar Domitianus met een verzoek om militaire steun.⁷⁰ Ze kregen troepen die niet getalsmatig sterk waren, maar wel in status: honderd ridders werden hun als enige hulp toegekend. De Suebi waren hierover ontstemd. Zij haalden de Jazyges erbij en troffen voorbereidingen om samen met hen de Donau over te steken.⁷¹

(5³) Masyus, de koning van de Semnones⁷², en Ganna (een maagd die Veleda⁷³ was opgevolgd als priesteres in Germanië) brachten een bezoek aan Domitianus. Na een eervolle ontvangst keerden ze terug naar huis.

68 De link met de astrologen die Dio net noemde is duidelijk. Mensen raadpleegden hen om de horoscoop van de keizer te onderzoeken, of vragen te stellen over een eigen keizerlijke toekomst. Suetonius (*Dom.* 10) noemt de dood van Mettius Pomposianus ook en schrijft ook expliciet (*Vesp.* 14) 'dat zijn horoscoop hem het keizerschap voorspelde'.

69 Mogelijk de Curatius Maternus die gastheer was bij Tacitus' *Gesprek over redenaars*.

70 Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit in Moesië (in de huidige Balkan) plaatsvond. Zowel de Lygiërs als de Suebi leefden ten noorden en westen van Moesië. De Quadi en Marcomanni waren Suebische volken, en door de Lygiërs te steunen verzwakte hij deze volken, waarmee hij strijd voerde (Dio 67.7').

71 In 92 n.Chr. Bij de aanval werd een Romeins legioen vernietigd, en dit leidde er toe dat Domitianus zelf naar Pannonië kwam. Na afloop van de strijd weigerde hij een triomf (Suetonius, *Dom.* 6 met n. 39 en 41).

72 De Semnones waren een andere Suebische stam (Tac. *Germ.* 39); de ontvangst van deze koning lijkt onderdeel van de acties van de keizer tegen de Quadi en Marcomanni. De naam Masyus komt alleen in Dio voor.

73 Een beroemde Germaanse zieneres, die een rol speelde in de Bataafse Opstand (69-70).

(13) Ook als censor deed Domitianus vermeldenswaardige dingen. Caecilius Rufinus zette hij uit de Senaat omdat die aan pantomime deed.⁷⁴ Claudius Pacatus gaf hij terug aan zijn meester: de man was weliswaar centurio geweest, maar er waren bewijzen dat hij een slaaf was.⁷⁵

Maar wat ik nu ga vertellen is van andere aard; het gaat om daden die hij beging als keizer.

Arulenus Rusticus doodde hij omdat die aan filosofie deed en Thrasea 'heilig' noemde, en Herennius Senecio omdat die in zijn lange leven geen ambt meer had bekleed na zijn quaestorschap maar wel een biografie had geschreven van Helvidius Priscus. Ook een groot aantal anderen werd zo'n zelfde aanklacht van filosofie fataal, en alle nog resterende filosofen werden opnieuw uit Rome verbannen.⁷⁶

Het liep evenwel anders voor een zekere Juventius Celsus, een van de leiders van een complot tegen Domitianus.⁷⁷ Hij was om die reden aangeklaagd maar wist zich op een opmerkelijke manier te redden. Toen zijn veroordeling aanstaande was verzocht hij om een onderhoud met de keizer onder vier ogen. Daarbij viel hij hem voor de voeten, noemde hem veelvuldig 'meester en god', zoals hij toen al door anderen werd genoemd en sprak hem aan. 'Ik heb nooit zoiets gedaan,' zei hij, 'maar als ik uitstel krijg wil ik me overal mee bemoeien en heel veel mensen bij u aangeven, mét bewijzen erbij.'

Daarop werd hij vrijgelaten. Hij heeft echter niemand aangewezen maar telkens allerlei excuses aangevoerd, en zo is hij blijven leven tot aan Domitianus' dood.⁷⁸

(14) In die tijd werd de weg van Sinuessa naar Puteoli met stenen geplaveid.⁷⁹

74 Zie Suetonius, *Dom.* 8.

75 Dit is een realistisch scenario. De gevluchte slaaf Barbarius Philippus wist zelfs in Rome tot pretor gekozen te worden: *Digesten* 1.14.3.

76 In de laatste maanden van 93. Domitianus lijkt een complot van 'filosofische' senatoren vermoed te hebben. Veel van de mannen die hij executeerde had hij kort daarvoor nog belangrijke posities gegeven. Zo was Q. Junius Arulenus Rusticus in 92 nog consul geweest. Herennius Senecio won in 93 samen met Plinius de Jongere een rechtszaak tegen Baebius Massa, de gouverneur van Baetica en een vertrouweling van Domitianus. In totaal lijken er zeven rechtszaken gevoerd te zijn, die tot drie executies leidden: Rusticus, Senecio en Helvidius de junior (zie ook Suet, *Dom.* 10 met nn. 72-3). Plinius schrijft in een brief over de tijd 'toen de filosofen uit de stad werden verbannen' (*Brieven*, 3.11) en ook Suetonius (*Dom.* 10) noemt dit.

77 Publius Juventius Celsus, de vader van de beroemde jurist met dezelfde naam. Het lijkt waarschijnlijk dat de filosofische senatoren die Dio net noemde ook bij het complot betrokken waren dat Dio hier noemt.

78 Dit klinkt als goedpraterij achteraf. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Domitianus drie jaar lang geduld had.

79 De Via Domitiana, die in 95 werd afgebouwd: Statius, *Silvae* 4.3.

In hetzelfde jaar liet Domitianus naast veel anderen ook Flavius Clemens, de consul, vermoorden, hoewel hij een neef van hem was, die getrouwd was met Flavia Domitilla, ook al familie.⁸⁰ Beiden kregen een aanklacht wegens 'atheïsme', iets waarvoor ook veel anderen werden veroordeeld die afdwaalden naar een Joodse levenswijze (waarbij de sanctie dan de doodstraf was of verbeurdverklaring van hun bezit).⁸¹ Domitilla kreeg alleen verbanning naar Pandateria.⁸²

Maar voor Glabrio, de collega-consul van Trajanus, liep het heel slecht af. Naast allerlei aantijgingen die ook de meeste anderen troffen werd hij ervan beschuldigd dat hij als gladiator had gevochten tegen wilde dieren, en Domitianus liet hem executeren.⁸³ Ja, uitgerekend die activiteit had zijn woede gewekt, en wel via jaloezie. Hij had de man namelijk tijdens zijn consulschap naar zijn Albaanse landgoed laten komen voor het zogeheten Jongerenfestival en hem toen gedwongen een grote leeuw te doden.⁸⁴ Glabrio had daarbij geen schrammetje opgelopen en het beest bovendien feilloos getroffen en geveld.

Sindsdien wantrouwde Domitianus alle mensen. Bij niemand voelde hij zich nog veilig, zelfs niet bij vrijgelatenen en evenmin bij prefecten, die hij vaak nog tijdens hun ambtsperiode liet berechten. Epaphroditus, de vrijgelatene van Nero, had hij aanvankelijk verbannen en liet hij nu om het leven brengen, met als verwijt 'dat hij Nero niet had verdedigd'. Via deze wraak voor Nero wilde hij zijn eigen vrijgelatenen lang tevoren afschrikken iets soortgelijks te wagen.⁸⁵

Het einde

Het baatte hem allemaal niets. Want het jaar daarop, tijdens het consulaat van Gaius Valens (die op zijn negentigste aantrad en vervolgens overleed)

80 Waarschijnlijk was het juist *omdat* (en niet *hoewel*) dit nabije familie was dat de keizer hen liet doden. Ze vormden een mogelijke bedreiging voor zijn keizerschap: Suetonius, *Dom.* 15 met nn. 103-4.

81 Wat 'atheïsme' hier betekent is niet duidelijk. Het is onwaarschijnlijk dat Clemens en/of Domitilla werden gedood omdat ze christen waren. Zie verder P. Lampe, *Christians at Rome in the First Two Centuries: From Paul to Valentinus* (London 2003), 198-205. Verbindt Dio hier politieke processen met Domitianus' acties tegen Joden (Suetonius, *Dom.* 12 met n. 84)?

82 Haar bezit werd dus niet verbeurd verklaard. Pandateria is het huidige eiland Ventotene. Ook eerdere vrouwen uit de keizerlijke familie werden hierheen gestuurd.

83 Senatoren mochten niet vechten als gladiator of als *venator* tegen wilde dieren. Maar de straf daarop was zeker geen executie.

84 De *Juvenalia*, zoals ook gehouden door Nero (Tac. *Ann.* 14.15; Suetonius, *Nero*, 11). De leeuw was een symbool voor heerschappij, maar de jaloezie die Dio noemt kan een rol gespeeld hebben: Suetonius (*Dom.* 19) schrijft hoe de keizer prat ging op zijn kwaliteiten als boogschutter.

85 Suetonius, *Dom.* 14 gebruikt dezelfde anekdote.

en Gaius Antistius, werd hij slachtoffer van een complot waarin hij aan zijn eind kwam.⁸⁶

(15) De aanval werd uitgevoerd en was opgezet door Parthenius, die Domitianus' kamerheer was (hoewel hij zo in ere stond dat hij zelfs een zwaard mocht dragen) en Sigerus, ook van het kamerpersoneel, verder Entellus, secretaris voor verzoekschriften, en de vrijgelatene Stephanus.⁸⁷

De plannen waren niet onbekend bij Domitia, zijn vrouw, en evenmin bij prefect Norbanus en diens collega Petronius Secundus, zo wordt althans verteld.⁸⁸ Domitia kreeg steeds te merken hoe Domitianus haar haatte en vreesde daarom voor haar leven, terwijl de anderen geen genegenheid meer voor hem voelden. Deels was dat vanwege tegen hen ingebrachte klachten, deels vanwege klachten die ze nog konden verwachten.

Ikzelf heb daarbij ook gehoord dat Domitianus deze mensen wantrouwde en hen in één keer wilde doden.⁸⁹ Daartoe schreef hij hun namen op een opklapbaar schrijflankje van lindehout, dat hij wegstopte onder het kussen op zijn bed. Een slaafje, een van zijn naakte brabbeljongetjes, nam het weg toen de keizer overdag een dutje deed, en hield het bij zich zonder te weten wat erin stond. Domitia zag het toevallig, las de inhoud en bracht ook de anderen op de hoogte. Plannen hadden ze toch al, maar vanaf dat moment maakten ze haast met hun complot.

86 AD 96. De benoeming van Gaius Manlius Valens is verrassend. Hij was generaal van Vitellius tegen Vespasianus geweest en had daarna geen publieke rol gespeeld. Van Gaius Antistius Vetus is buiten zijn naam niets bekend.

87 Dio noemt hier eerst de betrokken mensen, zonder over het daadwerkelijke complot te beginnen. Het zijn allemaal directe getrouwen van de keizer. Suetonius noemt grotendeels dezelfde namen: Suetonius, *Dom.* 16 met nn. 113, 115, 116.

88 Zoals vaak wordt opgemerkt zijn samenzweringen per definitie geheim, en is het dus moeilijk feitelijke informatie te achterhalen. Dio geeft aan dat hij opschrijft wat in zijn tijd verteld werd. De rol van Domitia en de twee pretoriaanse prefecten Norbanus en Petronius Secundus in het complot noemt Suetonius niet. Norbanus was in 89 tegen Saturninus ten strijde getrokken. Domitianus had zijn loyaliteit beloond en hem prefect gemaakt. Hij had weinig te winnen bij een nieuwe keizer. T. Petronius Secundus was in 92 en 93 nog prefect van Egypte geweest, en bekleedde nu de hoogste post die hij als ridder kon krijgen. Hij werd na de dood van Domitianus gedood, op aandringen van ontevreden soldaten, wat suggereert dat hij inderdaad betrokken was bij de moord op Domitianus.

89 Dio's beschrijving van de samenzwering tegen Domitianus lijkt tot in detail op de moord op keizer Commodus (180-192) zoals beschreven in de tekst van Herodianus (1.17), een tijdgenoot van Commodus en Dio. Herodianus noemt net als Dio een schrijflankje van lindehout waarop de keizer de namen schreef van de mensen die hij wilde doden, waaronder zijn maitresse, kamerheer en pretoriaanse prefect. Een kleine jongen vindt het en in reactie besluiten de drie 'slachtoffers' om de keizer te doden. Omdat eerste- en tweede-eeuwse auteurs die de moord op Domitianus beschrijven (zoals Plinius, Philostratus en natuurlijk Suetonius) de lijst met namen niet noemen, lijkt het waarschijnlijk dat Dio een verhaal dat hij 'ook gehoord' had gebruikte om zijn tekst te verlevendigen: A. Galimberti, *Erodiano e Commodo. Traduzione e commento storico al primo libro della Storia dell'Impero dopo Marco* (Göttingen – Bristol 2014), 163-4.

Ze gingen evenwel niet tot daden over voordat ze hadden vastgesteld wie de macht van hem zou overnemen. Een en ander bespraken ze met verschillende mannen, maar geen van hen wilde (die waren allemaal bang voor hen en dachten dat het een test was). Zo kwamen ze dan bij Nerva.⁹⁰ Hij was van heel hoge afkomst en ook een bijzonder prettig persoon; bovendien verkeerde hij in levensgevaar omdat hij in diskrediet was gebracht door astrologen die zeiden dat hij keizer zou worden.⁹¹ Zodoende konden ze hem gemakkelijk overhalen de oppermacht te aanvaarden.

Domitianus hield van de voornaamste mannen natuurlijk precies de geboortedagen en -uren bij, en een niet gering aantal van hen ruimde hij bij voorbaat uit de weg, zelfs als ze niet eens hoopten ooit aan de macht te komen. Ook Nerva had hij zeker vermoord, als niet een astroloog uit sympathie voor Nerva had gezegd dat die binnen een paar dagen zou overlijden. Domitianus vertrouwde erop dat het echt zo zou gaan en wilde niet ook die moord nog erbij als de man toch binnenkort doodging.

(16) Dit soort gebeurtenissen komt nooit helemaal onvoorzien, en er waren dan ook allerlei ongunstige voortekens. Zelf zag hij in een droom Rusticus op zich af komen met een zwaard, terwijl Athena (van wie hij een standbeeld op zijn slaapkamer had) haar wapens wegwierp en op een wagen met zwarte paarden een afgrond inreed.⁹²

Het meest bijzondere van alles was wel het volgende. Larginus Proculus had in Germanië publiekelijk voorspeld dat Domitianus zou sterven op de dag waarop dat feitelijk plaatsvond. Daarom werd hij door de gouverneur naar Rome gestuurd en bij Domitianus voorgeleid, waar hij zijn voorspelling herhaalde en ter dood werd veroordeeld. De executie werd echter uitgesteld tot het moment dat de keizer buiten gevaar zou zijn. Maar intussen werd Domitianus vermoord en dat was zijn redding. Hij kreeg ook nog 100.000 drachmen van Nerva.⁹³

Iemand anders had Domitianus al eerder gezegd wanneer en hoe hij aan zijn eind zou komen, en vervolgens de vraag gekregen wat voor levenseinde hijzelf zou krijgen.⁹⁴ De man antwoordde dat hij door honden zou worden

90 Marcus Cocceius Nerva, keizer van 96-98. Hij werd nog op dag van de moord op Domitianus tot nieuwe keizer benoemd, wat waarschijnlijk maakt dat hij in ieder geval op de hoogte was van het complot, hoewel Suetonius (*Dom* 14 n. 96) hem niet noemt.

91 Zie boven n. 68.

92 Zie boven n. 76 en Suetonius, *Dom.* 15 met n. 108.

93 Dio is veel uitgebreider over deze anekdote dan Suetonius (*Dom.* 16), die zelfs geen naam geeft. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Nerva, die wegens de onvrede bij soldaten de moordenaars van Domitianus terecht moest stellen, een groot bedrag gaf aan de man die de moord had voorspeld.

94 Volgens Suetonius (*Dom.* 15 met n. 109) de astroloog Ascletrario.

verslonden. Daarop gaf Domitianus bevel hem levend te verbranden. Het vuur werd daadwerkelijk bij hem aangestoken, maar op dat moment brak een hevige regenbui los, waardoor de brandstapel uitging. Zo vonden honden hem, met zijn handen op zijn rug gebonden, en scheurden hem aan stukken.

(17) Ik heb nog een ander, heel bizar verhaal te vertellen. Maar eerst iets over Domitianus' einde.

Zodra hij in de rechtszaal opstond om zoals altijd zijn middagdutje⁹⁵ te gaan houden, ging Parthenius over tot actie. Eerst haalde hij het lemmet weg van het zwaard dat altijd onder Domitianus' kussen lag, zodat die daar niets mee kon doen. Vervolgens zond hij Stephanus naar binnen, die sterker was dan de anderen. Deze trof de keizer, maar niet dodelijk: hij sloeg hem neer en zo lag hij daar op de grond. Parthenius was bang dat Domitianus zou ontsnappen en sprong zelf naar binnen, of, zoals sommigen denken, stuurde Maximus, een vrijgelatene,⁹⁶ erop af.

Zo werd Domitianus dan afgemaakt. Direct ontstond een oploop van mensen die niet betrokken waren in het complot, en daarbij kwam ook Stephanus om het leven.

(18) Nu dan waar ik het over had, het verhaal dat mij het meest van alles verbaast. Het gaat over een zekere Apollonius van Tyana.⁹⁷ Op de dag en het moment van de moord op Domitianus (dat kon later precies worden vastgesteld via de gebeurtenissen op beide plaatsen) klom hij in Efese,⁹⁸ of ergens anders, op een grote steen, riep het volk bij elkaar en sprak deze woorden: 'Mooi, Stephanus! Prima, Stephanus! Sla neer, die vuile moordenaar! Nu heb je hem getroffen. Verwond. Gedood!'

Ja, zo is dat gebeurd, ook al kan men het eindeloos in twijfel trekken.

Domitianus leefde vierenveertig jaar, tien maanden en zesentwintig dagen, en regeerde vijftien jaar en vijf dagen. Zijn lijk werd gestolen door Phyllis, zijn voedster, die het begroef.⁹⁹

95 Suetonius (*Dom.* 16 met n. 112) meldt nadrukkelijk dat Domitianus na een doorwaakte nacht vroeg in de ochtend werd vermoord.

96 Volgens Suetonius (*Dom.* 17) een vrijgelatene van Parthenius.

97 Apollonius was een reizende filosoof en wonderdoener die vooral bekend is uit de biografie die Philostratus (ca. 170- ca. 247) schreef. Volgens Philostratus leefde hij van 3 v.Chr.- 97 n.Chr. en reisde hij zelfs naar India en Ethiopië.

98 Een stad in Anatolië, dicht bij het huidige Selçuk.

99 Suetonius (*Dom.* 17) beschrijft hoe Phyllis zijn as de tempel van de *gens Flavia* binnensmokkelde.

WREED & PERVERS

De Romeinse keizer Domitianus staat in het algemeen bekend als een 'slechte' keizer. Dat komt mede door de negatieve manier waarop hij in antieke bronnen wordt behandeld. De voornaamste antieke auteurs die over Domitianus' leven en regering schrijven zijn de Romeinse biograaf Suetonius (ca. 70 ca. 130) en de Griekse geschiedschrijver Cassius Dio (ca. 164 – na 229). Hun teksten zijn in deze uitgave voor het eerst te samen in het Nederlands vertaald. De beide teksten zijn voorzien van uitgebreide historische toelichtingen.

De samenstellers van dit boek zijn beiden verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen, Olivier Hekster als hoogleraar Oude Geschiedenis, Vincent Hunink als universitair docent Latijn, en Vroegchristelijk Grieks en Latijn.

sidestonepress

ISBN: 978-94-6426-065-6

9 789464 260656 >